I

— Но, Панталяха, — мовив зческа по-польськи, наполовину плаксивим, а наполовину насмішливим голосом директор в’язниці, — чи я ті не повідаль, щоб ти се не пориваль утікат. Відіш, цо ті з тего прішло! Досталес патдесат кіїв перед целим криміналом, достанеш кайданки і цели месец казенки та й годі. А тамтего паніче, цо ти му помугль утікнут, ми єго еще зловіме, не бойсе! І тего самего закоштує, цо і ти!

— Ей, бачу, того не буде! — мовив спокійно і рішуче Панталаха.

— Не буде! — запищав директор, прискакуючи до нього. — Як ти мі сміш так гадат? Откуд ти то віш, же не буде? А я ті повідам, же буде. Чекай ано! Ще тебе з казенки кажу в желєзах випровадіт на гоф, аби-с се подіваль, як го буду сольдаті прат кіяма. Не бойсе! Ми се не престрашиме, же он політицки вазен, же он вельки пан і вельки поляк! Ми му покажеме, же у нас є констітуце і ровноправност: цо Панталяха дусталь, то і Земеховски дустане. Як Буг над нама, дустане!

Панталаха не відповідав нічого, — стояв спокійно біля дверей тюремної канцелярії, з лицем, похиленим до долівки, і з незапримітним іронічним усміхом, що грав довкола його уст.

Се був мужчина середнього росту, підсадкуватий, але дуже сильно збудований і мускулистий, одягнений у звичайний арештантський мундур, себто в куртку з грубого сивого сукна, в такі ж шаровари і з такою ж шапкою в руці. На ногах мав арештантські, великі та безугарні деревляники. Лице було обголене і зеленкувато-жовте "від тюремних мурів", волосся на голові коротко обстрижене. Була се звичайна "злодійська, кримінальська" фігура. Лише в невеликих чорних очах горіли іскорки великої, невичерпаної енергії, впертості та невтомимої, вічно рухливої, хоч до низьких, злочинних речей оберненої думки, а довкола тонких і гарно викроєних уст грав напівіронічний, напівжартливий,

гумористичний усміх, якого не міг прогнати навіть біль одержаних перед хвилею на тюремнім подвір’ї п’ятдесятьох київ.

Пан директор на хвилю перестав говорити проповідь і пильно, уважно оглянув постать злодюги, що стояв перед ним. Були давні знайомі. Панталаха в коротких відступах часу відсиджував уже, як сам висловлювався, "третю капітуляцію" по вісім літ за крадіжі, доконувані не раз з казочною зручністю, але звичайно також майже з дитинячою легкомисністю і з повним недбальством на замазання слідів злочину, так що по кождім такім учинку жандарми просто, як у дим, ішли до Панталахи, а сей звичайно й не думав відпиратися, лише хвалився "штукою", з якою вчинок був виконаний.

Про ті його штуки-дива говорено по всьому Поділлю, що було ареною його діяльності. Красти для самого зиску він уважав нечестю для своєї професії. Шукав перешкод, трудностей, які мусили б були відстрашити звичайного злодія. Конокрадством, що так поплачує на Поділлі задля близькості російської границі, він ніколи не бавився, — ніколи не крав коней зі стайні або з пасовиська. Натомість сам хвалився, що раз тільки в своїм житті "споганив пальці кінським стервом", укравши одному панові четверню з-перед самого носа, з карети насеред дороги. Угледів він свою жертву коло коршми на попасі, а бачачи, що ззаду до карети прив’язаний ремінним поясом тяжкий куфер, перерізав пояс ножиком і пішов наперед тою дорогою, куди мала їхати карета. І справді, карета швидко над’їхала: пан усередині, а на козлі фірман і льокай. Коли вже карета мала порівнятися з Панталахою, вдарило нараз заднє колесо о камінь на дорозі, пудло карети підскочило напруго, ремінь, що держав куфер, тріснув до решти, і куфер упав на дорогу.

— Пане, пане! — крикнув Панталаха, коли повіз минав його, а ті, що їхали в ньому, не завважили згуби куфера. — Ви щось загубили.

Повіз зупинився. Льокай зіскочив і побачив, що се впав куфер, досить великий і важкий.

— Що за чорт! — крикнув фірман. — Як він міг упасти? Адже ж я сам прив’язав його, як Бог приказав.

І зліз також, щоб оглянути ремені. Пан тим часом почав гніватись, сердитись і приневолювати до поспіху.

— Швидше, тумани, швидше! — кричав. — Не зав’язав один з другим ременя як слід і тепер розв’язався.

— Ні, прошу ясного пана, мовив фірман, надіймаючи капелюха, — то ремінь тріс. Я мовив ясному панові, що треба нового ременя. Тріс, як би його хто перерізав.

— Ну, то що ж тепер буде? — мовив пан.

— Мушу зішити. Маю при собі всьо, чого треба. Йди, Фільку, принеси куфер, я заразісінько буду готов.

— А ти, — крикнув пан до Панталахи, — потримай коні! Чого стоїш, як туман! Бачиш, що коні муха тне, не хочуть стояти спокійно.

— Служу ясному пану! — скрикнув Панталаха і скочив до коней. — Мій Боже, але ж бо ви, небожата, заплутались! Пррр! Стій, косю!

І за одним махом зробив порядок: повідпинав нашийники від дишля, а потім, обійшовши довкола, одною рукою вхопив за поводи, а другою так само швидко повідпинав орчики від штельваги, закинув їх одному задньому коневі на хребет, сам сів на другого і крикнув:

— Ну, пане, я вже готов! Бувайте здорові!

І заким пан та його слуги здужали зрозуміти, що се має значити, заким здужали відповідно крикнути з подиву й переполоху, вже

Панталаха з четвернею був далеко. І заким слуги добігли до коршми та випросили в когось пару лихих шкап, щоб бігти в погоню за злодієм, уже злодія з кіньми й слід застиг. Лише пробігши якої півмилі, знайшли в рові коло дороги покинену упряж, крім поводів та кантариків. І невважаючи на найстаранніші пошукування, не віднайдено ані злодія, ані коней. Аж пізніше, при судовій розправі в цілком іншім ділі, той сам пан, що засідав між присяжними суддями, пізнав Панталаху, а сей добродушно признався до своєї штуки.

Та найбільше виробляв Панталаха з жидами. Не було в околиці багатого коршмаря, купця ані торговця, щоби колись не впав жертвою його промислу. Викрасти з контори пришрібовану вертгаймівську касу, витягти заспаному властителеві з-під подушки пачку банкнотів — такі й тим подібні штуки були Панталасі зовсім невдивовижу. Ніякий замок не міг остоятись перед його руками. Як фаховий і незвичайно здібний слюсар-самоук, він попросту мав пасію до відчинювання замків, дороблювання ключів, витрихів і тому подібних знарядів. Досі розповідають у Скалаті* забавну історію, як тамошні жиди по виході Панталахи з в’язниці за порадою рабина вислали до нього депутацію і взялися платити йому місячну пенсію по 30 ринських, аби лише жив собі спокійно й не робив їм шкоди. Панталаха приняв сю пропозицію і жив спокійно щось зо три місяці. Нарешті остогидло йому порядне життя, і раз перед торговим днем як забрався вночі на ринок, то повідмикав усі склепи і всі брами, повиймав із ляд усі дрібні гроші, мідяки та срібняки, та посіяв по ринку. Можна уявити собі, з яким криком і лементом повітали жиди той торговий день.

Всі ті історії знав добре директор в’язниці, і годі заперечити, що вони робили його подекуди навіть симпатичним сього налогового "майстра злодія", який зрештою в цілій тюрмі тішився незвичайною популярністю. При тім директор не міг жалуватися на Панталашине поводження в тюремних мурах: ані в казні, ані в "лабаторні" Панталаха ніколи не робив "субернації"; навпаки, навіть між іншими арештантами вмів удержувати спокій, а до всякої роботи, що потребувала зручності та дотепності, був незрівнянний. Одно лише було нещастя: від часу до часу любив зробити

збитка властям, а головно — від часу до часу нападав на нього гедз, і тоді ніщо не могло зупинити його перед раз у раз поновлюваними пробами втеки. Сидить, сидить спокійно три, чотири роки, і нараз якийсь біс приступить до нього, ні про що не думає, як тільки про втеку. Чи просити його, чи напоминати, чи карати, чи замикати до казенки** — ніщо не помагає. Раз утік із польової роботи, до якої доохресні державці наймають літом арештантів, — і відтоді вже не пускали його на роботу. Та незабаром утік другий раз, вмішавшися непізнаний між тих, що йшли на роботу. Кілька разів пробував перелізти через мур, що з одного боку замикав тюремне подвір’я, раз спустився по огневім мурі з даху на вулицю, а остатнім разом до спілки з якимсь Земєховським, політичним в’язнем і властителем дібр, утік, перебраний за поліціянта, просто брамою. Зловлено його по двох місяцях аж на румунській границі, а Замєховський пропав, як камінь у воду. З признань Панталахи виходило, що Замєховський давно вже за границею, десь у Франції або Швейцарії. Сього вже було забагато для прокуратори, і, крім звичайних дисциплінарних кар, Панталасі присуджено тепер дати в присутності всіх в’язнів 50 київ, які він власне одержав. Пригадуючи всі ті клопоти, які причинювала йому Панталашина втікацька манія, директор розжалобився і напівплаксивим голосом приговорював:

— Буйсе Бога, Панталяха, цо ти собе мисліш? Коли ти даси покуй тему утіканню? Вже ж ти єдинаст рази утікаль, і цо ті з того пришльо? Не ліпше то одседет, цо ті присудено, і вийти собі спокоєне? Маш еште тего пульроку — просім те, не роб віце тего гльоупстві!

Блиснули очі в Панталахи при тих словах, випростувалася його скулена постать.

— Пане директоре, — мовив спокійно. — Ваша річ мене пильнувати, а моя річ утікати. Щоб я мав сидіти лиш один день, а сьогодні мені б трапилась нагода втекти, то втечу. Така вже моя натура.

Директор аж руки заломав.

— Но, слишітє, цо тен млюві! — обернувся він до стоячих довкола стражників та ключників. — І такему чоловікові я мам дават моральні науки! Я єму своє, а він мі своє! Слюхай, Панталяха, цо я ті еште повім. Ми тут маме наказ від пана надпрокуратора: як еште раз будеш утікаль, а побачимо тебе, то маме право стрілят до тебе, як до пса. Розуміш?

— Знаю се віддавна, — мовив спокійно Панталаха.

— Но, але я мислім, же ті се юж в тим пульроку не трафі оказія до утікані. Ід же тепер до казні та відпочинь по тіх дісейших кіях, а зейтра дустанеш кайданкі і бідеш мусіль переспацероватсе до казенкі.

Панталаха вклонився і вийшов, міцно зціпивши зуби при думці про казенку. За ним вийшов ключник.

II

Хвилю йшли мовчки довгим темним коридором, нарешті ключник, порівнявшися з Панталахою, мовив:

— Слухай, Панталаха, а чуєшся дуже слабим?

— Я? Від чого? — знехотя перепитав Панталаха.

— Від чого! Багателя! П’ятдесят буків дістав і ще питає від чого?

— Буків! — з презирством процідив Панталаха. — Що мені то значить! Не стілько я їх не раз діставав, та й не таких ваших цісарсько-королівських буків! Якби-то пан знав, що не один із нашої бранжі дістане, коли впаде в руки такої хлопської комісії, то тоді би пан знав, що значить "витримати". А се що? Ніби мене п’ятдесят блох укусило.

— Ей, Панталаха, Панталаха! — з щирим жалем мовив ключник. — Чи ти не боїшся Бога отак марнувати свій вік та свої сили? Дав тобі Бог здоровлє, дав тобі талант у руках, що, що очима побачиш, те руками зробиш, а ти пустився на крадіж, замість спокійно на хліб робити та Бога хвалити!

Панталаха довгим, допитливим зором зміряв ключника від ніг до голови. Се був одинокий тюремний ключник, у якім отся "собача служба" не вигасила до решти людського чуття. Острий у сповнюванні своїх обов’язків, поза їх обсягом був людяний, м’який і лагідний, як дитина, вмів бачити в арештанті чоловіка, рівного з ним, не раз зіпсованого, але частіше нещасливого. Арештанти не любили його за те, бо для них не був поблажливий, бо його не можна було підкупити, аби глядів крізь пальці на їх нічні пиятики та гри в карти, уряджувані в казнях. Коли мав нічну інспекцію, мусили всі спати в порядку; ані горівки в пухирі не приніс і крізь візитирку при помочі тростинової рурки не вілляв, ані картяної гри при свічці за заслоненою візитиркою не стерпів. Та зате, коли інші ключники та стражники, може, для замаскування своєї потаємної поблажливості, за яку арештанти мусили їм добре оплачуватися, прилюдно при властях поводилися з арештантами, як із собаками, били їх у лице і не озивалися до них інакше, як "ти, псе, злодюго!", то ключник Спориш поводився завсігди лагідно й людяно, а коли на якого арештанта найшла туга за свободою, він і потішив його, і лист додому написав, і відомість від свояків приніс, коли директор не допустив їх самих бачитися з в’язнем. "Спориш у службі собака, а поза службою чоловік", — такий був загальний суд арештантів про сього ключника. Тим-то й не диво, що більша часть їх не любила Споришa, бо мали аж надто багато нагоди входити з ним у колізії в часі службових годин, а натомість його людяні прикмети мало кому були доступні й потрібні. Та проте всі знали, що Споришеві можна довіритись, що в разі чого він найгарячіше обстане за арештантом чи то перед директором, чи й перед прокуратором й найлагідніше судить усякі дрібні проступки против острого домашнього порядку тюрми, хоч супроти арештантів сам його остро пильнує. І Панталаха знав наскрізь Споришa, тим-то щирі ключникові слова не

обурили, ані не розсердили його. Він промовив лише, знов уперши очі в землю, і з деяким відтінком смутку в голосі:

— Пане Спориш! Знаю, що ви добрий чоловік і говорите мені се з доброго серця. Але прошу вас, дайте сьому спокій. Знаєте, як то у нас кажуть: ніхто не знає, де другого чобіт глодже, і що з воза впало, то пропало. Найліпше перестаньмо про се говорити.

— Як хочеш! — мовив Спориш. — Але я думав, що сьогодні, в такий тяжкий день, схочеш подумати про себе.

— Нібито я не думаю щодень і щогодини! Нібито мені в отсих проклятих мурах такий рай, що треба аж п’ятдесятьох буків, щоб я подумав про себе! Ей, пане Спориш, нібито ви розумний чоловік, а того не знаєте, що чоловік не втікає від колача, а від меча.

— Знаю се, знаю, — мовив Спориш, — але власне я хотів би, щоб ти не потребував більше втікати від того меча.

— Га, се вже як Бог дасть! — відмовив Панталаха і замовк.

Перейшли коридор і вийшли на подвір’я. Треба було перейти півперек того подвір’я і увійти в супротилежний, великий та понурий будинок, де містилися казні арештантів. Здалека чути було в тім будинку приглушений шум і гомін півтори тисячі людей, що пробували в його мурах. Та ані ключник, ані Панталаха не вважали на той гомін, їх вуха давно привикли до нього. Але, вийшовши з темного коридора на ясне, сонячним світлом залите подвір’я, ключник нараз ухопився за кишеню, немов пригадав собі щось.

— Слухай, Панталаха, — мовив він, — добре, що я пригадав собі, що я тобі мав сказати.

— Що таке? — запитав Панталаха, живо звертаючи до нього очі, в яких заблисли іскри радісного дожидання, але зараз і щезли, загашені силою волі.

— Знаєш, що ціла твоя втека описана в газетах?

— Так? — мовив Панталаха, ніби розчарований.

— А так. Геть там народи про тебе читають, по всіх трактиєрнях та пиварнях раз у раз лише чути: Панталаха, Панталаха.

— А нехай собі балакають! — мовив сей і махнув рукою. — Що мене се обходить! Ніхто мені й цента за се не дасть.

— Отже, власне помиляєшся! — відповів, усміхаючись, ключник. — Власне вчора вечером сиджу в Нафтули, а там якісь три пани їдять вечерю і читають наголос твою історію. Кажу тобі, описали тебе, як Бог зна якого Картуша*. Прочитали і почали говорити про тебе, яка-то шкода такого чоловіка. Ну, втрутив і я своє слово, почав оповідати, що знаю тебе, як ти поводишся у в’язниці і там далі. Слово по слову, дійшло до того, що завтра — нібито сьогодні — маєш дістати буки. Глипнули вони по собі, далі один виймає срібного ринського і мовить до мене: "Прошу вас, пане, будьте такі добрі і дайте йому отсього ринського на пам’ятку від мене". Хвилю я вагувався, а далі думаю собі: "Що ж, добра душа якась сей панисько, нехай і так буде". Він тим часом завинув того ринського в папірець і дав мені його для тебе. На, маєш той подарунок.

Були власне у вході тюремного коридора. Ключник добув із кишені паперовий звиточок і, розвинувши його, подав Панталасі велику срібну монету.

— Паперу тобі не дам, — мовив усміхаючися Спориш, — бо паперу в’язням не вільно мати.

— Най йому Бог дасть здоровля, тому пану, за такий подарунок, — мовив радісно Панталаха, хапаючи з незвичайною захланністю срібну, трохи забруднену монету і ховаючи її за пазуху. — І вам дай Боже здоровлє, пане ключнику, що ви були такі ласкаві і віддали мені сей подарунок. Інший, певно, був би сховав сього ринського собі, а про бідного арештанта був би й не подумав.

— Ну, се вже було би негарно, — мовив Спориш з відтінком гордості. — А при тім, сказавши правду, я також скористав на тім, бо ті пани вчора зафундували мені за се аж дві гальби пива, ще й закуску. А кривдити тебе в такий тяжкий день, ні, се було би зовсім не по-людськи.

— Біг заплать вам, Біг заплать! — дякував Панталаха, що, одержавши того ринського, нараз немов зовсім перемінився, ожив, як коли би сам над собою не міг запанувати. Невважаючи на ціле своє співчуття, Спориш, бачачи сю зміну з такої мізерної причини, не міг обігнатися від думок, зовсім непідхлібних для Панталахи.

"От, зараз видно злодійську жилку! — думав чесний ключник. — Скоро лише сей нещасливий гріш доторкнеться до його руки, зараз немовби чорт вступив у нього. Ну, тут даремні всякі упімнення. Кривого вже не напростує ніщо, хіба рискаль та лопата. А шкода чоловіка!"

Панталаха тим часом не то йшов, не то біг коридором о цілі два кроки перед ключником, — очевидно, сквапно йому було до своєї казні.

— А що, може, принести тобі якого їдження за ті гроші? — запитав Спориш, відмикаючи колодку при дверях казні.

— Е, ні, — мовив Панталаха, — треба лишити на пізніше, на казенку.

— І то рація, — мовив ключник, впускаючи його до казні та замикаючи за ним двері.

— Чорта з’їси, заким мене побачиш у тій проклятій казенці! — буркнув Панталаха, чуючи кроки відходячого ключника.

III

Хвилю стояв недвижний при дверях, блідий, з затисненими устами, вдивляючися десь у неозначений простір, з виразом якогось великого напруження на лиці. Нараз, мов божевільний, почав скакати по казні на одній нозі, крутитися довкола, потирати долоні і передражнювати то директора, то ключника, то себе самого. Потім з виразом комічної лютості прискочив до зачудуваного товариша своєї казні, одинокого, що міг тут поміститися з ним разом, і, вхопивши його за плечі, струснув ним напруго і крикнув:

— Хлопче, з’їм тебе!

— Такі-сте голодні? — з невинним видом запитав товариш.

— Не голоден, але тішуся! — відповів Панталаха.

— Тішитеся? А то чим?

— Тим, що в тебе ослячі вуха.

— А може, на вас буває шальга напала, нанашку? — запитав парубчак. Се було його звичайне питання, коли чогось не розумів.

— От дурень! — засміявся Панталаха. — Кождого по собі судить.

— Ну, то чого ж так тішитеся?

— А ти цікавий знати?

— Цікавий чи не цікавий, але вже коли маєте мене

з’їсти, бо бодай хочу знати, за що та й через що?

— Чи бачиш його! Не досить поросятині, що її ріжуть, ще й питає, чи завтра Великдень.

Товариш витріщив на Панталаху свої великі, придуркуваті очі і сидів мовчки, немов роздумував над тим, до кого властиво були вимірені ті остатні слова.

Був се двадцятилітній парубчак, але, судячи по його поставі, можна було дати йому ледве п’ятнадцять літ — така миршава та мало розвита була вся його постать, таке дитяче лице і такий мало інтелігентний, вічно зачудуваний був увесь його вираз. Цілком відповідно до зверхньої постави розвитий був і його ум. Був се напівідіот, нездібний ні до якої праці, що вимагала якої-будь напруженої та витривалої духової діяльності, та натомість похіпливий до сильних вибухів дикої пристрасті або до вчинків цілком бездумної та безпричинної жорстокості. Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ: полишений сам дома зі своїм молодшим братом, він розрубав йому сонному голову сокирою. Від того часу минули вже чотири роки, які "дурний Прокіп" провів у отсій тісній казні, не виявляючи ані туги за родиною, ані охоти до праці, але раз у раз занятий якимись дитячими забавками. Навіть на прохід на подвір’я треба було випихати його силою — сам він ніколи не почував потреби вихилитися зі своєї напівтемної нори.

Казня, в якій сидів Прокіп, недаром звалася "пеклом". Була вона найгірша, найтісніша та найневигідніша в цілім закладі. Положена в сутерені, в темнім куті величезної будівлі, якраз обік тюремної кухні, вона вліті була душна, як правдиве пекло, а взимі одна стіна звичайно була гаряча, а дві інші мокрі. Освітлювало її лиш одне мале віконце, що виходило на північ, а затінене було з заходу муром офіцини, так що від часу збудування сеї офіцини сонячний промінь ніколи не заглядав до сеї

нори. Давніше ся казня служила за склад кухонної посуди, але, коли побільшено "штанд" арештантів у закладі, випорожнено й сю цюпку і впаковано в неї Прокопа на постійне замешкання, "поки, бестія, не здохне". Правда, досі ся надія не справджувалася; Прокіп жив і був здоровісінький, хоча, здавалось, ані не ріс тілом, ані не робився розумнішим. Окрім Прокопа, давано сюди, звичайно на короткий час, такого арештанта, що вже за кілька місяців мав виходити на волю, в разі, коли в його давній казні заняв його місце якийсь новий "цувакс" з високим декретом; таке переселення дозорці називали гумористично: "дати на відхіднім покуштувати пекла". Та тепер дано сюди Панталаху з тої причини, що ся казня лежала в самім осередку тюрми і подавала найменше змоги до втеки. Грубі на два лікті мури, грубими штабами оковані двері, вузьке віконце з подвійною кратою, що виходило на подвір’я, зі всіх боків замкнене мурами будинків, склеплена стеля, за дверима коридор, по якім, крім ключника, всю ніч ходив військовий патроль, а всередині ніякісіньких меблів, крім двох тапчанів і залізної круглої печі, оперезаної грубими залізними штабами в місці, де прилягали до себе окремі часті, з яких була зложена піч, — оце й усе окруження, що й справді дуже мало могло заохотити до втеки.

Панталаха вкінці вспокоївся і, буркнувши щось сам до себе, сів на своїм тапчані, видобув хліб і сіль і почав їсти з таким апетитом, неначе виконавши не знати яку важку працю або неначе хотів насититися на кілька день наперед. Потім видобув із кишені того срібного ринського і почав пильно обзирати його на всі боки. Його очі заіскрилися живою радістю, і хоча зовсім не мав сентиментальної вдачі, то проте в пориві гарячого чуття притулив монету до уст і поцілував її кілька разів дуже сердечно.

Блиск срібла принадив Прокопа. Піднявся зі свойого кута і наблизився до Панталахи, ступаючи помаленьку, тихесенько, мов кіт на чатах. Очі витріщив іще більше, ніж звичайно.

— Що се маєте, нанашку? — запитав, вишкіривши до Панталахи свої великі пожовклі зуби. Кождий старший чоловік був для нього нанашком, себто хресним батьком.

— Гроші, — відповів Панталаха.

— А хто вам то дав?

— Святий Миколай.

— Святий Миколай? Гі, гі, гі! А за що?

— Як то, то ти не знаєш, що мене сьогодні пани били? То святий Миколай прийшов і повідає: "Ну, ну, Панталахо, не плач, небоже, і не бійся нічого! На, маєш отсей гріш, він тебе виведе з сеї в’язниці на вільність".

— Ой, ой, так вам сказав?

— А ти думав, що як?

Прокіп стояв з роззявленим ротом обік сидячого Панталахи і не зводив очей із срібного гульдена, що його Панталаха уважно на всі боки обертав у руці, придивляючись йому, очевидно, з великим зацікавленням.

— Знаєте що, нанашку? — промовив нарешті несміло Прокіп.

— А що таке?

— Дайте мені той гріш.

— А тобі, дурню, пощо?

— То таке гарне, буду ним бавитися.

— От дурень! Хіба ж ти не чув, що се не для забави, але на те, щоб із в’язниці дістатися на волю?

— Та-а-ак? — з виразом розчарування процідив Прокіп.

— А може й ти хочеш вийти відси на волю?

— На волю? Що се значить: на волю?

— Ну, додому, дурню, до твойого тата, чи хто там є у тебе.

— Додому? — скрикнув Прокіп з виразом перестраху. — Ні, не хочу додому. Там мене будуть бити.

— Ну, не хочеш, то не хоти, то й сиди собі тут каменем! — мовив Панталаха і почав помаленьку довбати шилом у гульдені. І не довго довбав. Бо по хвилині срібна монета під натиском шила розкололася на дві половині, як коробочка, а в її виструганому нутрі показалася звинена в кружечок тонесенька, як волос, англійська пилочка до різання заліза.

— Ой Господи! — скрикнув Прокіп, що пильно придивлявся тій маніпуляції. — А се що таке?

— Тихо будь! — остро мовив до нього Панталаха. — Хіба ти не чув, що се дар від святого Миколая?

— Ага! — стиха прошептав зовсім переконаний Прокіп. — А се що в нім усередині?

— То таке зілля, — ключове зілля називається. Ти чув коли про таке зілля?

— Чув. А що ж се за зілля?

— Кажу тобі, що ключове. Коли ним доторкнутися до замка, то не треба й ключа, кождий замок отвориться. Можна ним розкроїти залізо, так, як ножем хліб краємо.

— Йой! — скрикнув зачудуваний Прокіп, а потім усміхаючися мовив: — Ану, нанашку, розкрійте отсю піч!

— А ти думаєш, що не розкрою? Чекай лише, нехай ніч западе.

— Гі, гі, гі! То буде цікава річ! — радувався Прокіп. — Я ще не бачив, як піч крають.

Тим часом Панталаха виняв пилку з тої оригінальної схованки і, відвернувши чимось Прокопову увагу в інший бік, моментально увіпхнув її в щілочку свойого тапчана.

— Добряга Замєховський, — шепнув він. — Таки не забув мене. Нехай йому Бог дасть здоровлє! Рад би я знати лише, що то були за панове, що так хитро вивели в поле отого тамуватого Спориша.

— Що ви там муркочете, нанашку? — запитав Прокіп, знов обертаючися до нього.

— Говорю "Отче наш" до святого Миколая за той великий дарунок. Слухай, Прокопе, — мовив по хвилі Панталаха, граючись у долонях обома половинками впорожненого гульдена, — хочеш мати отсе?

— Хочу! — радісно скрикнув Прокіп.

— А зробиш те, що тобі скажу?

— Зроблю.

— Отже, слухай. Поперед усього мусиш про все, що тут бачиш, мовчати, як пень. Розумієш?

— Розумію. Мовчати.

— Се значить — нікому ані слова не мовити: ані кухареві, ані Споришеві, ані нікому. Знаєш?

— Знаю.

— А вночі маєш спати, хоч би тут у казні й не знати що діялося.

— Добре! Буду спати.

— А якби ти збудився і чув щось або бачив, то не кажи нікому нічогісінько. Скажи: я не знаю, я спав, я нічого не бачив. Розумієш?

— Розумію. Не бачив.

— Пам’ятай же собі. А якби ти хоч словечко сказав, то я прийду, витягну тебе з постелі і затащу просто до твойого дому.

— Ні, не хочу додому! — скрикнув Прокіп. — Там мене будуть бити. Волю тут сидіти і мовчати.

— Добре, гарно! — мовив Панталаха і погладив його по розчіхраній голові. — Сиди і мовчи, хоч би тебе не знати про що розпитували. Все кажи: не знаю, не бачив нічого, не чув нічого. А як будеш отак справуватися, то дістанеш отсе!

І Панталаха мигнув перед Прокоповими зачудуваними очима срібною поверхнею внутрішнього вижолоблення обох половинок гульдена.

— Дайте, дайте! — благав мало що не зо слізьми на очах Прокіп, простягаючи обі руки до блискальця.

— Е, ти би хотів зараз! — мовив Панталаха. — Та бо ти ще не заслужив. Справуйся добре сеї ночі, спи твердо, а завтра рано, скоро встанеш, зазирни під подушку, то там знайдеш отсей дарунок. Розумієш?

— Розумію. Ай-яй-яй! Завтра! Тож-то буде гарно! — скрикнув Прокіп, плещучи в долоні.

Тим часом Панталаха встав, наблизився до стіни, підскочив і вхопивсь обома руками віконних крат, а потім на руках піддвигнувся вгору, поки не доторкнувся лицем до крати. Хотів бачити, чи швидко буде вечір. Тінь від суміжної офіцини закрила вже ціле подвір’я; очевидно, вечір був уже близько, хоча сумерки не запали ще. А що се діялось десь у початку осені, то Панталаха в одній хвилі догадався, що мусить бути не дальше, як сьома година.

— За годину будуть замикати, — мовив сам до себе, — значиться, маю ще годину часу. Сього, може, й вистане.

Потім зіскочив на поміст і пішов до дверей. Притулив насамперед очі, а потім вуха до отвореної візитирки — на коридорі тихо, лише десь далеко, на кінці коридора, чути голос ключника, що балакає щось із вартовим жовнярем.

— Ага, сидять оба на паці, — муркнув Панталаха. — Се добре. Сьогодні, на моє щастя, нічну службу має Спориш, а він як набалакається звечора, то потім дріматиме всю ніч. Та й до того в ногах неміцний: хоч би й найтихше ступав, то я почую його. Ну, ну, балакайте собі, — додав їдко,

— я вже знаю, про що ви там балакаєте, собаки! Моїми буками зуби собі полощете! Але чекайте ви! Засніть лише в лиху годину, то вже я покажу вам, що вміє Панталаха! От би варто бути тут завтра рано і побачити ті їх пики, коли прийдуть до казні та й глип-глип: дурень є, а розумного чорти вхопили!

Засміявся коротким, безголосим, грудним сміхом, а потім, відійшовши від дверей, поліз просто під тапчан і давай там за чимось нишпорити та шпортати по помості, по кобильницях, на яких лежали тапчанові дошки, та по щілинах у самій стіні, де штукатура потріскала і повідставала від цегол.

— А ви чого там шукаєте, нанашку? — не виходячи з дива, запитав Прокіп.

— Того, чого ти не загубив, — відповів, закусуючи губи, Панталаха.

— Скажіть, скажіть! — уперто жебонів Прокіп.

— А ти вже забув, що я говорив тобі перед хвилею? — мовив Панталаха.

— Що таке? — чудуючись, запитав Прокіп.

— А те, що маєш мовчати, коли хочеш дістати отсе!

— Ага! — похопився Прокіп, ударивши себе долонею по устах. — Мовчу вже, мовчу!

І, не зводячи очей із Панталахи, бідний ідіот усів, скулившись, на своїм тапчані, мучачись, з одного боку, цікавістю, а з другого, бажанням — одержати блискальце.

Від хвилі, коли його зловлено і всаджено до отсеї казні, Панталаха вже зачав думати про втеку і, не вдоволяючися самим думанням, почав збирати і ховати в своїй новій казні все, що яким-будь способом могло пригодитись йому до виконання тої думки. Арештанти знали його вдачу і тямили також, чим йому найліпше можна прислужитися. Тож, коли хто з тих, що ходили "на світ" на роботу, знайшов який шматок заліза, дроту або бляхи і міг неспостережено сховати се при собі, ніс усе Панталасі. З таких шматочків він виробляв для цілого криміналу шила, ножі та ножики, а що йому видавалося придатним, те ховав для себе. В хованню був майстер, і, невважаючи на часті ревізії в його казні, майже ніколи не можна було знайти в ній нічого.

Тим-то й не диво, що протягом його двотижневого побуту в тій казні в звісних лиш йому самому схованках назбиралося вже немало шматочків усякого заліззя, яке він тепер повидовбував і, розложивши на тапчані, почав переглядати оком досвідного майстра, міркуючи, що може йому придатися для сфабрикування відповідної оправи до пилки. Вибрав нарешті досить грубу і міцну залізну штабку, а встромивши її між залізну піч і штабу, якою піч була оперезана, та напруживши всю свою силу, здужав сильно зігнути її в половині, так що утворила невеличкий лук. Тятивою того лука мала бути пилка, яку при помочі тоненьких, а міцних мосяжних дротиків прикріпив до обох кінців штабки. По цілогодинній напруженій праці пилка була готова, і Панталаха глянув на своє діло з виразом неописаної гордості й радості. Отсей маленький, нашвидку склемежений, безформний предметець мав статися для нього ключем до свободи. О, коли б лише сим разом іще видобутися звідси! Тепер уже ні за що в світі його не зловлять! Тепер він має запевнені такі дороги та схованки, що все піде добре. Коби тільки на волю!

Скоро пилка була готова, кинув оком по казні, міркуючи, куди б то сховати її. Ану ж ключник вечором перед замкненням дверей захоче зробити в казні ревізію, як се траплялося досить часто! Всміхнувся, побачивши на примурку під вікном півбохонця хліба, власність Прокопа. Блаженний той дурень, що не здужає за день з’їсти навіть бохонка хліба! І він узяв хліб із примурка і почав уважно з усіх боків обзирати його.

— Се мій хліб! — несміло запищав Прокіп.

— Мовчи, осле! Адже ж не з’їм тобі хліба! — мовив остро Панталаха, розкроїв хліб півперек через м’якушку, не краючи шкірки, увіткнув у розкрій свою пилку, а потім стиснув хліб так, що, дивлячись здалека, ніхто не був би доглянув, що хліб був надкроєний таким робом.

— Бачиш, що я чиню? — запитав Панталаха Прокопа, що пожирав очима кождий його рух.

— Бачу, — шепнув той.

— А знаєш, що ти маєш робити?

— Не знаю.

— Скільки разів маю повторяти тобі се? — гаркнув притишено, але сердито Панталаха. — Маєш мовчати, чуєш?

— Чую! Буду мовчати!

По кількох хвилях увійшов ключник з лампою в одній, а зв’язкою ключів у другій руці, оглянув довкола піч, тапчани, місце попід тапчанами, примурок під вікном, заглянув угору до вікна, на стелю, ще раз окинув очима поміст і, побажавши арештантам доброї ночі, почав коло дверей бряжчати ключами та скрегінцати замками й колодками, замикаючи їх на два спусти. А Панталаха по його відході всміхнувся радісно, потер руки і скочив до примурка, щоб переконатися, чи досить іще лишилось йому від учора масла, доконче потрібного для смарування пилки, щоб тим способом менше чутним учинити її скрегіт та писк. Спасибі Богу, масла було аж занадто! Все складається корисно.

— А тепер, Прокопе, підемо спати! — мовив по хвилі Панталаха. — І пам’ятай собі, що я тобі наказував. Маєш мені всю ніч спати, як забитий.

Аби тут ясні громи били, то ти не повинен чути нічогісінько. Чи, може, будеш іще що їсти?

— А можу їсти?

— Можеш.

— А... а... адже ж там у моїм хлібі ваше ключове зілля. Ану ж з'їм його й трісну? — мовив Прокіп з виразом невдаваної тривоги на своїм дитячім лиці.

— Тьфу! — скрикнув Панталаха. — Адже ж ти не з заліза. То лише залізо тріскає від того зілля. Чекай, я зараз вийму. На, тепер можеш їсти спокійно.

Поки Прокіп їв, помалу гризучи хліб і жвучи його немічними вилицями, Панталаха, не роздягаючися, кинувся на свій тапчан, щоб проспатися пару годин і набрати сил до праці, яка дожидала його. Швидко потім, наївшися, заснув і Прокіп твердим сном.

IV

Тільки що вибила одинадцята. Ключник Спориш, набалакавшися досита з вартовим жовнярем, пройшовся здовж коридора, послухав, чи спокійно сплять арештанти в казнях, а переконавшися, що все в порядку, знов засів на самім кінці коридора на великій паці і почав дрімати.

На тій самій паці сидів також у глибокій задумі, більше подібній до дрімоти, ніж до філософічного заглиблення, опертий на карабіні вояк. Патроль у тюремнім коридорі належала до найвигідніших родів військової служби. Заведено її нещодавно, перед кількома роками, з нагоди тюремного бунту. Та тепер про бунт у тюремних мурах не було й помишління, тим-то й не диво, що фірери, коменданти патролі,

позволяли воякам, утомленим вартою на інших стійках, дрімати в коридорі, і що патроль у коридорі вважалася упривілейованим постом або, як казали вояки, "ласкавим хлібом". Вояк, поставлений сюди на варту, мав обов’язок пройтися по коридору пару разів, а потім міг сісти на великій паці під вікном і дрімати в тій позиції, тільки не лягаючи та не випускаючи з рук карабіна.

Чи довго, чи коротко дрімав ключник Спориш, — сього не був свідім. Йому здавалося, що се не тривало й п’ятьох мінут, хоча на ділі минули добрі дві години. Нараз він прокинувся і зірвався на рівні ноги, стукнувши при тім голосно чобітьми о поміст, і протер очі. Що се було? Чи то ві сні, чи наяві він чув якийсь незвичайний шелест, щось немов легкий, ритмічний хрипливий посвист, ніби журчання тоненького зубатого колісця якоїсь машини або хропіння якоїсь сонної, але не людської істоти? Грр, грр, грр! Спориш не знав, відки й як долітав до нього той згук, що міг значити, як довго тривав перед його пробудженням. Почував лише якусь неясну тривогу в своєму нутрі. Ось він станув, напруживши слух і перехилившися наперед горішньою половиною тіла — слухав. Нічого не чути, ніякого шелесту, ніякого руху.

— Сон мара, Бог віра! — шепнув Спориш і перехрестився, а потім якмога найобережніше, ступаючи на пальцях та силкуючись не робити ніякого стуку своїми важкими чобітьми, подався здовж коридору. Зупинявся біля дверей кожної казні, нахиляв вухо і слухав. Нічого не чути, крім важкого рівномірного сапання сонних арештантів. Десь-не-десь сей або той хропе, — але сей згук зовсім відмінний від того, що доходив до його слуху ві сні. Зупинився в половині коридору і стояв довго, з десять мінут, недвижно, мовчки, запираючи в собі дух і дожидаючи, чи не повториться таємничий шелест. Але ні, шелест не повторився, лише з кута, в якому ключник дрімав перед хвилею, почулося нараз голосне, з присвистом хропіння. Се так патролював вояк. Держачи обіруч притиснений до себе карабін, він закинув голову взад, опер її о стіну і, сплячи твердо, з широко отвореним та до стелі зверненим ротом, хріп, мов підрізаний.

— А, так! — промовив Спориш, почуваючи в душі значне вспокоєння, коли до його слуху долетіло отсе хропіння, — так ось відки долітав до мене той шелест! А я, дурень, подумав уже, що се Бог зна що таке. Тьфу на тебе!

І Спориш повагом, голосно стукаючи чобітьми, вернув на своє місце, обернув сонного вояка набік, так, щоб не хріп йому над вухом, а потім, чуючи, що його морить сон, сів знов на паку, похилився також головою до стіни і, шепчучи щось — чи то молитву, чи лайку тому, хто так не впору збудив і наполохав його, — заснув по кількох мінутах.

І знов минула добра година. Спориш спав твердо, але неспокійно, кидав у сні то руками, то ногами, рушав вусами, як заспаний пес, якому не дають спокою налазливі мухи, булькотав навіть крізь сон якісь незрозумілі слова, сопів, важко дихав, немов щось душило його, але не будився. Нарешті, з очевидною натугою, весь облитий потом, прокинувсь і сів на паці.

— Грр, грр, грр! — то був перший звук, що долетів до його слуху.

Оглянувся на вояка, та сей усе ще спав на боці — ні, вояк не хропе! Протер очі, вщипнув себе в лице, аж йому сльози станули в очах...

— Грр, грр, грр! — чути раз у раз виразнісінько з темної безодні коридору. Се вже не хропіння сонного, ні! Се зовсім інший гомін, більше металевий, більше дражливий для слуху. Що се може бути? Тихесенько спустився на поміст, станув без стуку, — гарчання все чути та й чути. Поступив крок, другий — іще чути. Розлягається виразно, пискливо, в прискоренім темпі, лише не знати, з котрої казні. Ще один крок зробив з найбільшою обережністю — а се що? Гарчання затихло. Тихо, як тінь, посунувся ключник здовж коридора від казні до казні, від дверей до дверей, що кілька кроків поставкуючи, надслухуючи, запираючи в собі дух, — тихо і мертво, не чути ані найменшого руху, крім рівномірного віддиху сонних арештантів.

Ніби безтілесний дух, з виразом найбільшого напруження на лиці, перейшов ключник увесь коридор від кінця до кінця, — ніде нічого не чути, всюди сон, усюди супокій.

— Га, то хіба якась нечиста сила кпить собі з мене! — пробуркотів ключник. — Во ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь! Згинь, пропадь, проклятий душе!

— Грр, грр, грр! — залунало нараз із глибини коридори так досадно та виразно, що ключник мало що не впав на місці, зомлілий із переполоху. Зблід увесь, як труп, але, коли по хвилині отямився і звернувся в той бік, гарчання вже затихло і найглибша тиша знов панувала в темних челюстях коридора.

— Втім, щось мусить бути! — промовив півголосом ключник і ще раз розпочав свій обхід від дверей до дверей, надслухуючи, ловлячи ухом та розрізнюючи кожний найменший шемріт. О розпуко! Знов не міг почути анічогісінько підозреного. Та проте не тратив надії, йшов чимраз дальше, а дійшовши до кінця коридори, вернув назад, зупинився біля одної з середніх келій і довго так стояв недвижний, напружений, чи не почується знов загадкове гарчання. Та ні, не чути нічого!

Про дальший сон не було вже ані думки — навпаки, ключник робив собі гіркі докори, що за першим разом дав себе ошукати тій нібито тишині і хто зна, чи не прогавив яку відповідну хвилю. Ану ж там готується знов який бунт? Ану ж там, у якій келії, один із тих страшних злочинців, замкнених тут, душить, ріже, мордує другого, а нещасна жертва вряди-годи захарчить під його руками? Ні, харчала та й перестала, а тепер уже запізно!

Та проте ключник чекав, надслухував дальше. Кілька разів йому здавалося, що знов чує те саме гарчання. Він увесь тремтів від якоїсь невиясненої тривоги, але потім переконувався, що се була омана його слуху, надмірно роздражненого довгим напруженням. В такім стані

кожний найменший шелест, хропіння сонного арештанта, рух миші, що перебігала півперек коридора, припадковий стук деревляника, зіпхненого ногою сонного арештанта з тапчана на поміст, — кожний із тих звичайних шелестів та згуків тюрми, в якої мурах спить півтори тисячі людей і до яких він віддавна мав нагоду привикнути, тепер видавався йому якимсь громовим гуркотом, у кождім чулись йому то кроки страшних убійників, що закрадаються тікати з в’язниці, то притишена праця коло виломлювання крат або барикадування тюремних келій.

Були хвилі, в яких бідний ключник майже напевно дожидав, що в найближчій секунді ціла в’язниця рикне страшенним вереском, залунає ломіт та лускіт валених мурів, гук вистрілів, град проклять і лайок, і все те, ціле пекло страховищ, упаде на його бідну голову, на його відвічальність. Але минала хвиля за хвилею, в’язниця дрімала спокійно в обіймах нічної темноти, лише лампи серед навислих сутінків коридору моргали полохливо, а на супротилежнім кінці, на паці, чути було здорове, правильне сапання вояка, що спав у сидючій поставі, опертий плечима о мур, а руками о карабін, на якого люфі опер також своє підборіддя.

— Чи ж мало б усе те мені причутися? Мав би то бути сон? — запитував сам себе ключник по довгій, даремній дожиданці і вже хотів своєю звичайною важкою ходою рушити до паки, коли втім, мов грім із ясного неба, ось тут за його плечима, в одній із центральних келій, розлягся справді страшенний, оглушливий гуркіт, немовби на залізний поміст падав град величезного каміння. Ключник застиг на місці, задеревів і не міг ворухнутися. Хвилю було тихо, мов у могилі, а потім залунав другий стук, немовби великим залізним кітлом ударено о дерево і при тім брязкотано кайданами.

— Дух Святий зі мною! — скрикнув ключник і перехрестився. Сим разом се вже не був сон, не був привид, бо й вояк на паці прокинувся і вже стояв випростуваний, з карабіном на "презентірт", хоча не тямлячи, що з ним діється, і з зажмуреними очима, які кілька хвиль надармо силкувався відчинити. Щодуху обернувся ключник, щоб дійти, відки походять ті дивовижні туркоти, і в тій самій хвилині все йому вияснилося.

— Се Панталаха! — скрикнув і вдарив себе долонею по чолі. — Се той проклятий злодюга знов якусь штуку придумав.

І, не дожидаючи вже нічого більше, ключник кинувся до казні, в якій був замкнений Панталаха. По дорозі вхопив одну з тих ліхтарень, що висіли на кілочках здовж стін коридору і, мов миші, моргали в пітьмі підсліпуватими очима. З лускотом відімкнув двері і влетів до казні. Незвичайний вид явився його очам. Насеред казні лежав перевернений догори сподом верхняк залізної печі, заокруглений, мов великий казан. Обік нього клячав дурний Прокіп, держачи в кождій руці по кусневі залізного обруча, яким піч була окована в суставах. Долішня половина печі була відкрита і позівала темною, отвертою пащекою. Панталахи не було в казні. Ключник остовпів.

— А ти, драбе, що тут робиш? — ревнув він до Прокопа.

— Я... я... я, — пробулькотав Прокіп, вибалушивши на нього свої великі, здивовані очі, широко роззявивши рота, немовби хотів щось сказати. Та в тій хвилі пригадав собі острy заборону Панталахи і сказав коротко:

— Я не знаю.

— Як то не знаєш? А звідки ж узялось отсе? — Ключник ногою показав на залізні предмети, розкинені по помості.

— Я не знаю, — відповів Прокіп.

— А де Панталаха?

— Я не знаю, — була все однакова відповідь.

— Брешеш, драбе! — гримнув ключник. — Ти мусив бачити, де він подівся.

— Ні, я не бачив. Я спав.

— Спав? А що ж робиш ось тут насеред казні?

— Я... я хочу спати, — відповів Прокіп і, вставши ліниво, ляг на своїм тапчані й зажмурив очі.

Ключник був близький одуру. Мало хибло, а був би кинувся на Прокопа і дав би йому в повній горячості покуштувати сили його п’ястуків та твердості ключів, яких цілий жмут держав у руці. Але по хвилі охолов. Що говорити з дурнем? І що він може знати? Адже ж Панталаха, збираючись утікати, чей же не говорив йому, куди й як думає виломлюватись. А притім, що тут було довго міркувати? Розрізана і розбита піч виразно показувала одну одиноку дорогу, якою міг утекти Панталаха. Дверці від печі виходили на коридор і були защеплені знадвору. Очевидне діло, значить, туди він не міг видобутися на волю. З печі мусив улізти до комина, а комином видряпатися на дах. Певна річ, із даху двоповерхового будинка злізти вниз, а до того ще на вулицю, була не легка штука, але такий шалено відважний, зручний і багатий на всякі вигадки злодій, як Панталаха, чого тільки не докаже! То й ключник відразу догадався, що йому робити. Заким вискочив із казні, глипнув іще на постіль Панталахи — простирала не було. Зирнув і на Прокопову постіль — простирала також і місце застило.

— О, то хитрий пташок! — буркнув ключник. — Треба поспішати, щоб нам не вилетів доразу.

І ключник духом вискочив із казні, замкнув її на колодку, а потім полетів до вояцької вартівні, що була зараз при вході тюремного будинку в партері направо. Крім дежурного капрала, всі вояки спали преспокійно на причах.

— Патроль! Арештант утік! — закричав ключник, стаючи в отворених дверях.

На той крик усі вояки посхапувались і похапали за оружжя.

— Куди втік? — спокійно запитав капрал.

— Комином на дах.

— А давно?

— Ні, недавно, може, перед десятьма мінутами.

— Ну, то се нічого, буде наш, — мовив капрал і, обертаючись до вояків, крикнув остро:

— Wache, habt acht!*

Вояки вже стояли воружені в двох рядах.

— Половина піде сходами на дах за паном ключником, а я з другою половиною на подвір’я. Коли ще не втік із даху або коли не полетів, як ворона, то тепер певно не втече. Vorwärts, marsch!*

V

Ключник міркував зовсім вірно. Панталаха, порозрізувавши штаби, що оперізували піч, у найбільшій тихості здійняв верхню половину печі та поклав її на помості, потім уліз до печі, з печі до комина, а комином без особливої натуги видряпався на сам верх. Та тут наскочив на несподівану перешкоду. Комин був прикритий зверху мурованим дашком, опертим на чотирьох сторчаком поставлених цеглах. Щоб вилізти на дах, треба було доконче виняти одну таку цеглу. Панталаха зробив се якнайобережніше, пильнуючи, щоб ані шматочок тинку не впав комином униз. Здавалося, що дашок може якийсь час стояти й на трьох цеглах. Узисканим отвором Панталаха виліз із комина, та се була штука дуже нелегка. Вхопившись

обома руками за ріг комина, він помаленьку витягав ноги зсередини. Вже був майже готов, коли втім зненацька зачепив п’ятою о одну з трьох цегол, що ще підпирали дашок. Порушена цегла випала, і коминовий дашок з глухим лускотом упав униз, до середини комина. Се був той пекельний гуркіт, що так переполошив ключника. Та він збудив у казні й Прокопа. Сей схопився відразу на рівні ноги, безтямно кинувся на середину казні й, спотикнувшись на поставлений там залізний верхняк печі, перевернув його й сам упав на нього, а при тім, ухопившись руками Панталашиного тапчана, зіпхнув із нього поскладені там шматки залізної штаби, що нею була оперезана піч і яку Панталаха, перепилювавши в трьох чи чотирьох місцях, обережненько поскладав тут у гарнім порядку. Се й наробило того брязкоту, що зрадив ключникові місце, відки йшли всі ті нічні згуки та гримоти.

— Пропав я! — мовив Панталаха, стоячи біля комина і слухаючи гуркоту вниз звалених цегол. У його голосі була лише глуха резигнація — нічого більше, ані жалю, ані тривоги. Навпаки! Зараз у найближчій хвилі в його душі блисла нова думка. Коло комина він у досвітнім сутінку побачив коминарську мітлу на довгім тростиновім держаку, звиненім у колесо.

"Се може мені придатися!" — блиснуло в його голові, і, не думаючи довше, він кинув мітлу з даху на вулицю. Його невтомима уява вже малювала йому, як він, весь обмазаний сажею, з коминарською мітлою почерез плечі буде сміло в півсумерку чимчикувати вулицею, ніби коминар до роботи, і так безпечно зайде до першої звісної йому криївки. І вже підбадьорений сею думкою, він не стояв на місці. Зрадливий лускіт не зламав його енергії, не спаралізував сили волі, не змінив наміру.

— Тепер або ніколи! — скрикнув з дикою рішучістю і кинувся бігцем здовж даху аж до того місця, де офіцина сліпим "огневим муром" виходила на одну з бічних, глухих вуличок. Се була одинока дорога до свободи, хоча, ніде правди діти, дорога дуже стрімка та небезпечна. Та проте Панталаха не завагавсь ані на хвилю. По легкім спохові бляшаного даху збіг на сам краєчок, щоб побачити, де прибита труба, що веде вниз

від ринви. Знайшовши її, він у тім місці приляг плазом на дасі лицем униз і зміряв очима, як далеко йшла та труба від муру, що в тім місці опоясував тюремне подвір’я та замикав його від вільного світу. Прокляття! Ринва була віддалена від муру майже на два сажні! Але Панталаха знав, що трохи понижче вікон першого поверху здовж усього будинку йшов широкий гзимс. Тим гзимсом можна буде від ринви перейти на мур, а з муру вже якось видобутися на вулицю. Щоб не мусив скакати з нього, Панталаха захопив із казні два простирала, на яких можна буде вигідно спуститися вниз із високого муру. І, не вагаючися довго, не тратячи ані хвилі часу, Панталаха перехрестився і, обернувшися лицем до даху, вихилив ноги над роззявленою двоповерховою безоднею і почав помалу, обережно зсуватися з неї, зависаючи цілим тілом у повітрі. Ані тіні непевності не було в жаднім його русі, ані разу він не затремтів; здавалося, що се лунатик, який ані крихти не почуває величезної небезпеки свойого положення.

Та нараз він зупинивсь, опертий ліктями о ринву, а обома руками, мов кліщами, держачись вузеньких берегів цинкової бляхи там, де один її аркуш був злучений з другим. Нижня часть його тіла свобідно висіла вже в повітрі. Що се таке було? Чи йому причулося, чи він і справді почув ось-ось під собою, на горищі, стук численних кроків і помішані грубі людські голоси? Мала ж би се бути погоня? Панталаха задеревів на хвилю, але швидко віднайшов свою рішучість. Заким знайдуть драбину, заким влізуть у віконце і видряпаються на дах, то його вже не буде. Чорта з’їдять, заким побачать його! А значить, якмога швидше вниз! Коби лише дістатися на ринву! Там уже все якось піде. Та в тій самій хвилі йому видалось, немов хтось здоровим ударом палкою в голову відбирає йому всю силу й притомність. В ухах йому зашуміло, перед очима забігали темні плями. Там унизу, на подвір’ї, чути було стукіт не менше численних кроків, шум голосів, швидку біганину та гомін. Нарешті саме під собою він почув зловіщий, радісний крик вояка:

— Ось він! Ось він! Бачите, он там, з даху звісився, хоче спускатися по ринві!

— Ось він, ось він, ось він! — кликало чимраз більше голосів унизу.

— Стій там, ані не рушся! — крикнув грімким голосом до Панталахи капрал.

— Думаєш, — відповів йому так само Панталаха, — що мені тут так легко стояти, як тобі там на землі, дурню один!

Значить, усе пропало! Тепер уже ані думати про втеку, коли ті там унизу похопились та побачили його. Аж тепер затремтів Панталаха, не зо страху перед тим, що його жде за втеку, але з жалю за знівеченим зусиллям, що так гарно почалось, а так по-дурному кінчиться. Якась сліпа лютість почала клубитися в його душі; перший раз почув утому в суставах, почув, що руки його трясуться, що ось-ось висмикнеться йому з пальців та слаба підпора, якої вони держаться, і що його тіло, звішене в повітрі, гримне вниз на подвір’я, на кам’яний поміст. Щось немов кліщами стисло його за серце, але й сим разом він не стратив притомності. Добуваючи останніх сил, опираючись ліктями о ринву, він почав звільна підтягати вгору звішене з даху тіло, поки не станув у ринві колінами. Тепер уже був безпечний, упасти не міг так легко. Та власне в тій хвилі відчинилося неподалік вікно від тюремного піддашшя, з нього блиснуло світло ліхтарень, а в тім світлі замиготіли люфи карабінів і показалася насамперед вусата голова ключника Спориша. Він в тій хвилі побачив Панталаху, що сидів напочіпки на краєчку даху. Панталасі видалось навіть, що чує шепіт молитви, якою та "гінча собака" дякує Богу за те, що їй таки вдалось винюхати та догонити арештанта.

— Пес, пес! — шептав сам до себе Панталаха, і сліпа злість іще сильніше почала приливати та клубитися в його грудях.

— Панталахо! — крикнув майже благальним голосом ключник, вилазячи віконцем на дах і простягаючи руки до Панталахи. — Бійся Бога, чоловіче, що ти робиш? Чи не можеш уже спокійно відсидіти тої решти декрету?

— Авжеж не можу, коли тікаю! — відбуркнув понуро Панталаха.

— І що ти собі думаєш з тим утіканням? Одинадцять раз уже ти пробував щастя сею дорогою, і все тобі не вдається. Час би мати вже розум.

— Слухай, пане ключнику, — мовив Панталаха, все ще на краєчку даху, але підвівшися на коліна. — Бачив ти коли, як хлопці на сильце зловлять жовтогрудку, принесуть її до хати й пустять? Що вона робить? Летить що має сили до вікна і — грим грудьми до шибки. Що вона тому винна, що шибка твердша від її грудей? Упаде майже без духу, полежить, відпочине, але скоро лише прийде троха до себе, зараз зривається наново, облетить довкола хату та й знов — грим до вікна. І так раз за разом, поки або сама не згине, або шибки не виб’є. Знаєш що, пане ключнику! Піди лише та скажи тій жовтогрудці своє премудре слово: час би вже раз мати розум!

— Але ж змилуйся ти наді мною, чоловіче, — скрикнув майже до болю зворушений ключник. — Хіба ж я се від себе? Чи ж я би не рад, аби кождому було добре на світі? Але що я пораджу? Служба не свій брат. Коли чоловік раз запрягся, то мусить тягти.

— Скажи краще: коли раз нанявся за пса, то мушу бути псом від ніг до голови. Йди, йди, знаю я тебе! Я думав, що ти хоч у песій службі, а таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але що в тобі також песє серце!

Тим часом з вікна слідом за ключником вилізло ще п’ять вояків із карабінами. Не маючи між собою ніякого коменданта, крім ключника, вони стояли на дасі мовчки й побоюючись, щоб у своїх тяжких чоботях не поховзнутися по гладкім, споховастім бляшанім дасі.

— Ну, Панталахо, — мовив ключник, незважаючи на його балакання, — що там нам перечитися, ходімо відси!

— Йдіть собі, про мене, хоч і до чорта всі враз! — сердито крикнув Панталаха. — Мені й тут добре.

— Що? Адже ж не думаєш хіба, що ще здужаєш утекти?

— Що я думаю, се вже моя річ, але се тобі кажу, що відси не рушуся. Тут мені добре.

— Чи ти здурів, чоловіче, чи що тобі таке? — крикнув ключник, виведений із терпцю сим безглуздим і безцільним упором. — Але що ж ти тут будеш робити на дасі?

— Вже я знаю, що буду робити, — відповів Панталаха.

— Ну, ну, не роби дурниць! — обізвався поважно, спокійно й рішуче ключник. — Ходи сюди, підемо до казні! Вже я вставлюся за тобою перед директором, щоб тебе за се не карали надто остро.

Сей аргумент, що мав заохотити Панталаху до піддання та уступлення з небезпечного становища на краєчку даху, вплинув на нього якраз противно. Згадка про кару, яка — без огляду на те, чи мала, чи велика — неминуче ждала на нього за вчинок сеї ночі, разом з думкою про таку соромну невдачу була для Панталахи тим, чим острога для сполошеного коня.

— Чорта з’їси, старий псе! — крикнув, попадаючи в злість. — Чорта з’їси, заким мене побачиш у своїй проклятій казні.

— Але ж, Панталахо, бійся Бога, що ти говориш! Отямся, вспокійся! Ходи до нас!

— Ні, ходи ти до мене! — кричав Панталаха, встаючи на ноги і випростовуючись, так що вояки, розставлені внизу, аж очі позажмурювали зо страху, думаючи, що сей божевільний ось-ось

утратить рівновагу і впаде вниз коміть головою. — Хочеш мене мати, то ходи сюди! На, бери мене! Стрібуй!

І Панталаха простягнув руки до ключника, не роблячи ані кроку наперед.

— Ну, і що ж, — мовив простодушно ключник, — коли сього хочеш доконче, то добре, піду до тебе. Не думай, що злякаюся.

І ключник справді з цілим супокоєм і рішучістю поступив пару кроків наперед по дасі в напрямі до Панталахи. Та в тій хвилі вояки зупинили його.

— Ні, пане, — мовив один із них. — Чи не бачите, що се чистий безум? Пощо вам нещастя? Позвольте лише нам, ми його зараз зловимо, як пса, на зашморг.

— Ага, прецінь ти злякався, стара собако! — кричав Панталаха до ключника, бачачи, що сей не йде до нього. Слів вояка, вимовлених пошепки, він не міг зрозуміти.

— Панталахо, — мовив ключник, — іще раз тебе прошу, Богом святим заклинаю, не роби дурниць! Ходи!

— Піду, як мене відси поведете або понесете, — з диким завзяттям говорив Панталаха.

— Ну, що там за торги такі! — кричав знизу капрал. — Чому не берете його?

— Коли не хоче датися добровільно! — крикнув один вояк.

— Але ми зараз будемо мати його в руках, — додав другий.

— Дідька лисого, не мене! — відкрикнув Панталаха.

Тим часом один із вояків, звинний, як білиця, гуцул, вернув по драбині на піддашшя і приніс відтам довгий і міцний шнур, на якім розвішувано до сушення випране арештантське шмаття. Сей шнур вояки зложили в зашморг, подібний до того, яким ловлять коней у полонині, і по короткій нараді почали розходитися по дасі, з різних боків півколесом здалека обступаючи Панталаху. Вчинили се головно в тій цілі, щоб розірвати його увагу, щоб не міг знати, відки впаде на нього фатальний зашморг. А сам шнур передано одному найсильнішому й найзручнішому воякові, який ішов по дасі, держачи його напоготові, але так скрито, що навіть соколине око Панталахи в сутіні не могло добачити засідки. Він знав лише, що щось воно йому грозить і що той маневр вояків має метою обскочити та захопити його особу. Хоча на своїм небезпечнім становищі він чув себе нетикальним, то все-таки се маневрування вояків іще дужче розлютило його.

— Ну, що ж ти, старий псе! — кричав він до ключника. — Не йдеш сам до мене, але думаєш зловити мене якимось підступом? Богом тобі присягаюся, що пуста твоя робота. Краще дайте мені спокій і йдіть собі геть відси, коли не хочете дійти зо мною до якого нещастя.

— Але ж, Панталахо, — вговорював його ключник, — адже ж ти розумний чоловік, не дитина, і знаєш, що се не може так бути, що ми не можемо вернути без тебе. Краще піддайся добровільно.

— А коли мені не хочеться! Коли підете відси геть і тамтим унизу велите віддалитися, то я, може, ще надумаюся й верну, а як ні, то ні.

— Чи ти збожеволів, Панталахо! — скрикнув ключник, не на жарт обурений тою безличністю арештанта, що сам завинив і ще сміє ставити якісь умови. Та в тій хвилі вояк, уоружений зашморгом, наблизившися до Панталахи на кілька кроків, станув і блискавичним рухом закинув на нього шнур.

— Га! — ревнув Панталаха, та більше не міг крикнути нічого. Зашморг ухопив його за шию, і вояк другим прудким рухом затягнув вузол і стиснув йому горло так, що Панталасі відразу сперло дух у груді.

— Пусти! — хрипів він до вояка, хапаючи обома руками за шнур і силкуючися звільнити поперед усього зашморг на шиї.

— До мене! До мене! Держіть! — кричав вояк, широко розставивши ноги і ховзаючись по дасі.

Та заким вояки здужали прискочити і вхопити свойого товариша, вже Панталаха щосили торгнув за шнур, вояк стратив рівновагу і покотився по спохові даху. Рівночасно стратив рівновагу й Панталаха, і оба супірники з одним проразливим окриком злетіли з даху і гримнули на подвір’я. Панталаха впав лицем до помосту і, розтріскавши собі голову, відразу став небіжчиком. Натомість вояк, упавши боком на його тіло, крім вивихнення лівої руки та значного перестраху, не поніс ніякого ушкодження.

— Во ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа, — булькотів він, устаючи та стогнучи, — а то злодюга!

Хоч і як не до сміху було воякам, уставленим рядом на подвір’ї, свідкам тої сцени на високім дасі та в повітрі, то все-таки деякі нехотя зареготалися з нервового передражнення, почувши ті слова свойого товариша, майже чудом урятованого від смерті. А коли переконалися, що йому майже зовсім нічого не сталося, запанувала в їх крузі велика радість, а капрал обіцяв урятованому неминучу похвалу за такий смілий учинок. На трупа Панталахи ніхто не звертав уваги. Що значив якийсь там злодюга? І так їх забагато на світі. Туди йому й дорога! Лиш урятований вояк, не можучи ще отямитися зо страху, прискочив до скровавленого трупа і, копаючи його раз по раз люто чобітьми в бік, у груди, то в плечі, кричав за кождим разом:

— А, ти, злодюго! А, ти, розбійнику! На, маєш! маєш! маєш! Щоб знав, як утікати другий раз!

Тим часом увесь кримінал був заалармований звісткою про втеку Панталахи і про страшний випадок на дасі. Довкола трупа Панталахи зібралися стражники, вояки, навіть немале число арештантів із тих, що мали привілей свобідно ходити по подвір’ю. Прийшов нарешті й директор, киваючи головою та розводячи руками.

— Но, Панталяха, — мовив він, зупинившися над окровавленим, теплим іще трупом, — відіш, чего-с се доробіль! Я ті повідаль: сед тіхо! Я то пророковаль, же се з тебоу зле скончі. А ти заєдно своє! Маш тепер, я ті тему не вінен!

Прийшов накінці, злізши з даху, також ключник Спориш, блідий, холодний і безтямний, і довго-довго вдивлявся в кроваве, до непізнання розторощене лице Панталахи. На тому лиці лиш очі, обдерті з повік, величезні й непорушні, бачилось, гляділи на нього з виразом безмежного страху і якогось страшенного, кривавого докору. В його вухах раз у раз іще гучали сердиті слова Панталахи: "Я думав, що ти хоч у песій службі, та таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але в тобі також песє серце!" І бідний ключник затремтів усім тілом. Кілька разів силкувався відвернути очі від страшенного виду того лиця, але не міг. Щось немов приковувало його до того трупа, до тих страшних очей. Аж коли на розказ директора два арештанти взяли труп на носилки і понесли до тюремної трупарні, минулася й змора, що душила Споришa, і він, зітхнувши глибоко та перехрестившися, пішов до своєї служби.

VI

Першим завданням тої служби було: вислідити, яким способом доконав Панталаха тої своєї остатньої втеки. Директор поспішив до

трупарні, щоб бути присутнім при роздяганні трупа, а ключника післав зробити ревізію в казні.

Був імлистий і понурий ранок, у казні було ще майже зовсім темно. Та проте Прокіп по відході ключника не лягав уже спати, але, сівши насеред казні, бавився, дзвонячи порізаними кусниками штаби о верхняк печі, що лежав перед ним, обернений догори крисами. Нараз пригадав собі щось, кинув шматки штаби і, схопившися з помосту, плеснув у долоні та кинувся до своєї постелі, застромив руку під тверду солом’яну подушку, подібну до грубої, чотиригранної паляниці, і почав пильно нишпорити під нею. Як же врадувався, коли під подушкою справді знайшов обі половинки розрізаного і випорожненого срібного ринського, що їх положив там для нього Панталаха! Аж підскочив з радості, а його вибалушені очі заіскрились, як у кота. Сів на тапчані і почав дзвонити тими блискучими цяцьками одною о другу, пускав їх, щоб катулялися по помості, і, як дитина, плескав у долоні, коли срібні плитки описували по дошці гарні слимакуваті закрути та колісця.

Бавився так досить довго, та нарешті його занудила одностайність тої забави, а жолудок почав допоминатися свойого права. Була вже восьма; арештантам по інших казнях роздавали снідання — рідку горохову зупу. Покинувши оба срібні кружечки на тапчані, Прокіп притулив лице до візитирки і надслухував, чи швидко кухарі наближаться до нього. Знав, бідолаха, що йому його порцію дають звичайно на самім остатку, коли зупи в кітлі вже давно не стало і кухарі другий раз уже піділляли теплою водою гущу з недоварених горошин та лушпини, що була на дні, і розбовтали се при помочі великого мідяного черпака. Правда, поки в казні жив Панталаха, подавали сюди снідання та обід насамперед; арештанти дбали про свойого майстра, догоджували йому, то вже розуміється, що й дурний Прокіп при сьому мався добре. Але бідний ідіот мав коротку пам’ять, забув, що Панталахи вже нема в казні, не знав і не цікавий був знати, що сталося з ним; почував лише голод та нетерплячку, чому се не приносять снідання? Хвилю стояв тихо, притулений до дверей, і слухав; далі почав хрупотіти зубами і гарчати, як пес, чуючи, що арештанти, розносячи снідання, не квапляться до нього і

розмовляють щось голосно на коридорі. Нарешті щосили почав гримати п’ястуками й ногами о двері. Якийсь час ніхто не озивався і не приходив, от тим-то Прокіп не переставав гримати до дверей чимраз сильніше. Та нараз забряжчала колодка, заскреготав замок, застукали залізні ретязі при дверях казні, і Прокіп мов опечений відскочив від дверей. Вони відчинилися, і увійшов ключник Спориш у товаристві ще одного дозорця.

— Чого гримаєш? — суворо запитав Прокопа Спориш.

— Я... я... ні, — відповів Прокіп кулячися, ніби для одержання ударів. — Я... я... сплю.

— Спиш? А хто ж так до дверей гуркоче?

— Та-бо я... я хочу їсти.

— А наївся б ти смоли гарячої, тумане! — крикнув другий дозорець. — Повісити тебе варто, а не їсти тобі дати. А не міг ти вночі отак загримати до дверей, заким той злодій штаби на печі поперерізував?

Спориш тим часом кинув оком по казні і в першій хвилі побачив два срібні кружечки, покинені на Прокоповім тапчані. Вхопив їх, оглянув і весь задеревів: відразу пізнав половинки того самого срібного ринського, який він учора дав Панталасі, відразу догадався зв’язку сього ринського з утекою Панталахи.

— А се що? — запитав Прокопа, показуючи йому кружечки.

— Се моє! — крикнув плаксиво Прокіп і простягнув руки до блискучих цяцьок. — Віддайте мені, се моє!

— Твоє! А відки ти маєш се? Хто тобі се дав?

Прокіп станув, широко роззявивши рота, не знав, що відповісти на се питання. Пригадав собі острий заказ Панталахи і тремтів при самій думці про те, що сей "нанашко" може виконати свою страшну погрозу, значить, може якимось чудом винести його з отсих мурів і занести до дому родичів, де його били, поштуркували та морили голодом і де йому було далеко гірше, ніж тут, у криміналі.

— Говори, хто тобі се дав? — крикнув йому над самим вухом дозорець і скріпив своє питання сильним бухняком, виміреним у Прокопові плечі.

— Йой-йой-йой! — запищав Прокіп, скулився, як уперед, і закрив лице руками.

— Ну скажи, скажи, хто тобі се дав, — мовив лагідно Спориш, знаючи, що строгістю від сього ідіота нічого не діб’ється. — Скажи, не бійся, нічого тобі за се не буде.

— Ага, не буде? — хлипаючи, промовив Прокіп.

— Я ж тобі говорю, що тебе навіть пальцем не торкнуся.

— Е, ви, я вас не боюся, — мовив ідіот, осмілившись ласкавістю Спориша.

— Ну, а кого ж ти боїшся?

— Панталахи.

— Панталахи? А що ж він може зробити тобі?

— Візьме мене звідси і занесе до тата.

Оба дозорці розсміялися на такий доказ.

— Га, га, га! Чи бачив хто, чого сей дурень боїться! — мовив дозорець. — То інший утікає звідси, щоб дістатися додому, а сей боїться, щоб його хто не викрав із криміналу та не заніс додому.

Але Спориш промовив поважно:

— Ну, ну, не бійся, дурний, Панталаха вже тобі не зробить нічого.

— Ага, не зробить? А ви почім знаєте, що не зробить? — мовив Прокіп, обтираючи сльози рукавом.

— Бо його вже нема на світі.

— А де ж він?

— У трупарні.

— А він там що робить?

— Що має робити, лежить. Хіба не знаєш, що впав із даху і забився на смерть?

— Е, а може, він іще й з трупарні втече?

Знов засміялися дозорці над дурнотою Прокопа, але Спориш знав, що з ідіотом треба говорити його мовою, і мовив далі поважно:

— Не бійся, звідтам уже не втече. Ще сьогодні прийдуть дохторі, відріжуть йому голову, руки, ноги, ну, а без них то як же він утече?

Прокіп витріщив очі на ключника, мов не міг зразу йняти йому віри, а нарешті захихотався голосно.

— Гі, гі, гі! Будуть різати Панталаху, як кабана! І живіт йому розпорють?

— І живіт розпорють.

— Гі, гі, гі! А мене пустять подивитися?

— Авжеж, авжеж! Я сам тебе поведу. Лише скажи мені, хто тобі дав отсе?

Прокіп, немов засоромлений, похилив лице до землі і закрив очі рукавом.

— Я... я не знаю.

— Говори до дурня! — скрикнув дозорець, виведений із терпцю тим глупим упором. — Чому ж не скажеш відразу, що Панталаха?

— Ну, скажи, скажи! — мовив Спориш. — Панталаха дав, правда?

— Панталаха.

— Ну, так, то добре. А за що він дав тобі се?

— За що? За нізащо. За те, щоб я спав уночі.

— Ага! А не казав тобі, щоб ти нікому нічого не говорив?

— Казав.

— А не казав тобі, відки він дістав сю забавку?

— Казав.

— А відки? — запитав цікаво ключник. Він тремтів при самій думці, що Панталаха міг сказати отсьому дурневі, що дістав того ринського від Спориша. — Ну, відки він дістав її?

— Від святого Миколая.

— Що? Від святого Миколая?

— Ну, так, — мовив осмілений Прокіп. — Святий Миколай прийшов до нього і мовить: "Не плач, Панталахо! Били тебе пани за те, що ти втікав. Маєш ось тут ключове зілля, воно тобі всі замки відчинить, і ти знов утечеш". А Панталаха прийшов до казні дуже веселий. Насамперед хотів мене з’їсти, а потім розколов се на дві половинки і видобув відтам ключове зілля.

— Яке ж то було зілля?

— О, гарне! Таке синеньке, а тоненьке, а довге-довге. Тут у тім лежало скручене. А потім Панталаха мовить до мене: "Дам тобі се, але щоб ти вночі спав; нехай тут і громи б’ють, не смієш пробудитися. І щоб ти не знати що чув або бачив, то не смієш чути, ані бачити нічогісінько".

Спориш відітхнув свобідніше. Очевидне діло, Панталаха не зрадив його перед Прокопом. Дурень нічого не знав про те, що се він дав злодієві того ринського, значить, можна буде вийти чистим із сеї поганої історії. Бідний ключник аж дебелів, скільки разів подумав, що якби не обачність Панталахи та не тумануватість Прокопа, то історія з тим ринським могла б була навести на нього велику біду, втрату служби, а може, навіть і кримінал. З облегшеним серцем випитував, отже, Прокопа

далі, що робив Панталаха вечором, що робив уночі, як утікав. Та швидко показалося, що Прокіп дуже мало знав про се все.

— Вечором нанашко Панталаха скакав на одній нозі, потім поліз під тапчан і знайшов там щось, потім лазив на вікно, потім майстрував щось, потім краяв мій хліб, але не їв, а потім... потім я заснув і не чув уже нічого більше.

— Ну, а не мовив тобі Панталаха, — запитав Прокопа другий дозорець, — який то святий Миколай дав йому те ключове зілля?

— Який святий Миколай? — повторив дивуючись Прокіп і витріщив очі. — Святий Миколай, то що в церкві на образі намальований.

— Ну, а відки він узявся тут?

— Сього не знаю. Прийшов.

— А коли ж то він дав се Панталасі?

— Як його вибили, тоді йому дав.

— А не мовив тобі Панталаха, як виглядав той святий Миколай?

— Не мовив нічого.

Ясне діло: від Прокопа годі було дізнатися щось більше. Почали дозорці ревізувати казню, перетрясати сінники, заглядати до кожної шпарки, до кожної щілинки, і справді їм удалось повіднаходити багато всяких металевих предметів: бляшок, дротиків, штабок, шматочків міді і т. і. Але нічого такого, що могло б навести на який дальший слід. Усі віддавна знали, що Панталаха не лише працює в слюсарській "лабаторні", але також у казні виробляє різні предмети, то й ніколи не

забирано у нього при ревізіях дрібних та нешкідливих предметів, так що й тепер дозорці не здивувалися, познаходивши їх стільки в його схованках.

Утомившися безплідною шуканиною, вже забиралися до виходу, коли втім Прокіп, що під час усеї ревізії скулений і недвижний сидів на своїм тапчані, нараз ісхопився й заступив дорогу Споришеві, простягаючи до нього обі руки.

— А ти чого хочеш? — запитав його ключник.

— Віддайте мені те... моє! — мовив Прокіп.

— Що тобі маю віддати?

— А тото... таке гарне, що мені дав Панталаха.

— Іди, безуме! — сердито буркнув Спориш. — Адже ж мушу показати се директорові.

— А він мені віддасть?

— Або я знаю?

— А... а... але ви прецінь обіцяли мені віддати, — відповів Прокіп.

— Ну, що ж із того, що обіцяв, коли не можу.

— Але я вам за те оповів, що мені сказав Панталаха! — мовив Прокіп, підносячи голос.

— Се ти добре зробив, — мовив Спориш, — але я не можу тобі віддати отсього. Бо бачиш, коли се Панталасі дав святий Миколай — розумієш? —

то треба се показати попові, щоб він пізнав, чи се направду від святого Миколая, чи, може, Панталаха так брехав.

— Коли ж бо я не хочу показувати попові! — закричав Прокіп. — Не хочу попові! Піп мені не віддасть, ще й язик уріже. Не хочу попові. Віддайте мені! Се моє!

— Іди геть! — крикнув виведений із терпцю дозорець і, вхопивши Прокопа за плечі, штовхнув його так сильно до середини казні, що бідний ідіот, спотикнувшись о залізний обруч, усе ще розкинений на помості, впав з розхрещеними руками на лице і розквасив собі ніс до помоста. Заверещав, як дитина, та поки встав, уже двері казні були замкнені.

Він прискочив до візитирки, верещачи з болю й лютості:

— Віддайте мені! Віддайте мені! То моє!

І товк кулаками до дверей.

— А не будеш ти там тихо? Хочеш, щоб я прийшов до тебе з тріпачкою? — крикнув у відповідь йому дозорець із коридору.

Прокіп затих, обтираючи рукавом кров, що капала з носа. Тюремна тріпачка була йому надто добре знайома, і він не хотів куштувати її солодощів. Заціпив зуби, щоб не плакати, а в його голові почали миготіти безумні плани помсти.

— Ага, одурив мене! — гарчав Прокіп, грозячи п’ястуками до дверей. — Чекай, я тобі покажу!

Аж зубами заскреготав і босими ногами о поміст затупав з лютості.

— Що я йому зроблю? — воркотів сам до себе, сюди й туди нипаючи по казні. — Візьму сокиру і розрубаю йому голову. Так, нехай попам’ятає Прокопа! Або ще ліпше: як будуть варити в кухні кашу в тім великім кітлі, а він буде стояти обік, набираючи огню до люльки, а я тихенько-тихенько зайду ззаду, вхоплю його за ноги та й бух до котла. Ха, ха, ха! Нехай вариться! А яка буде каша смачна, заправлена Споришем! Або ні, візьму його, як буде спати, зв’яжу за ноги та й повішу стрімголов на банти. Нехай у димі коптиться, як свиняче сало. Або розпечу в кухні гачок, а скоро він прийде, а я розпеченим гачком штурк йому в очі!

Його вбога фантазія гуляла по різних нетрях та любувалася тими жорстокостями, не дбаючи про те, що вони в його положенні були всі неможливі. Ті думки були йому розривкою; за ними він забув дійсність, забув те, що перед хвилею так боліло та дратувало його. Ще сльози тремтіли на його віях, а на носі не обсохла розмазана кров, а душа його вже заспокоїлась і перейшла Бог зна до яких посторонніх предметів. Та якась лиха доля не дала зовсім загоїтись та заструпитись його душевній рані.

Не минула й година, коли казня знов відчинилася і в дверях показався Спориш. Його образ відразу відновив у Прокоповій душі весь біль і всю ненависть. Він німо, але з виразом дикої злоби спідлоба глядів на ключника.

— Ану, вставай і забирайся відси! — крикнув Спориш.

— Куди? — буркнув Прокіп.

— Марш до кухні. Тут мусять майстри направити піч. Ану, живо!

В кухні порались чотири кухарі, декретові арештанти, народ веселий і жартливий. Вони почали розпитувати Прокопа про пригоди минулої ночі, а його глупуваті оповідання ввели їх у добрий гумор. Бачачи сліди крові на Прокоповім лиці, один кухар запитав його, що се в нього таке, і Прокіп

сердито розповів про свою пригоду зі Споришем, про те, як ключник обдурив його, забрав йому таке ладне блискальце, дарунок Панталахи, і ще й пхнув його так, що він розбив собі ніс.

— Бійтеся Бога! — скрикнув з гумористичним жахом один кухар. — І він мав Бога в серці, щоб отак скривдити тебе!

— І не хотів тобі віддати того, що твоє? — допитував другий.

— Не хотів! — крізь сльози мовив Прокіп.

— Іди до директора та поскаржся на нього! — радив третій.

— А може, ліпше до самого прокуратора! — поправив четвертий. — Прокуратор старший від директора.

— Не хочу до директора! — плаксиво відповів Прокіп. — Директор недобрий! Директор до казенки посадить.

— Так, синку, так! — піддержував його один кухар. — Плюй на директора! До прокуратора вдайся! Той тобі догодить.

— Не хочу до креператора! — скрикнув Прокіп, у якого слово "креператор" в’язалося зі словом "креперувати" і значило щось нечувано страшне та грізне.

— І я так кажу! — мовив другий кухар. — Сам собі справу зроби! Або то ти не потрафиш? Ще б ти собі з таким ключником не дав ради?

— Морду йому набий!

— Очі йому видри! — піддав другий.

— Візьми його за одну ногу, другу приступи і розідри його надвоє, як жабу, — підправив третій.

Прокіп слухав з роззявленим ротом і дивувався, як се йому нічого подібного перед тим не прийшло до голови. Наївшися, він почав ходити по просторій напівтемній кухні, цікаво зазираючи в кожний кут, випитуючи про значіння кождої, найзвичайнішої речі і одержуючи на кожне питання від жартливих кухарів найдивоглядніші відповіді.

— Ай-яй-яй! — закричав нараз Прокіп, сплеснувши в долоні, побачивши на лавочці дві свіжо зарізані гуски, з яких одна мала бути спечена для пана директора, а друга зварена на росіл для хорих у тюремнім шпиталі. — А се що таке?

— Хіба не бачиш, що бузьки? — мовив один кухар.

— Бузьки? А вони що тут роблять?

— Прилетіли до нас у гостину.

— Ей, неправда! — мовив усміхаючись Прокіп. — Адже я знаю, що се гуси.

— Так? Знаєш? А в такім разі мусиш знати, що їм належиться.

— Що... що... їм належиться? А що ж їм належиться?

— Маєш зараз тут сісти і скубти.

— Добре! — радісно мовив Прокіп. — Я люблю скубти. Але пір’я буде моє.

— А пощо тобі пір’я, роззяво?

— Буду бавитися.

— Чи ти стікся? А хто ж пір’ям бавиться?

— Ну, то я не хочу скубти.

— Але скуби, скуби! Дістанеш пір’я, скілько захочеш, можемо тобі навіть із пір’я борщ ізварити.

— Ні, не хочу з пір’я борщу, — рішучо відповів Прокіп, скубучи гуску. — Але пірце собі візьму. Я так гарно вмію пірцем бавитися! Воно так ладно грає!.. Мене нанашко Панталаха навчив. Ай, то буде чудово!

Аж над вечором піч була окована і Прокіп, обскубши гусей та проспавшися в кухні, вернув до своєї казні.

VII

У своїм одинокім покоїку на другім поверсі одної старої камениці, положеної біля вузької та брудної вулиці недалеко Бригідок*, ключник Спориш кинувся на своє старе крісло і, похиливши голову на груди, сидів так довго в німій задумі. Сумерки вже западали, а в його вузенькій, голій кімнатці, що виходила вікном на тісне та глибоке, як криниця, подвір’я, було вже напівтемно. Від самого полудня, коли на цілу добу став вільним від служби і покинув мури в’язниці, чув себе якимсь не своїм, а чим ближче до вечора, тим дужче зростав його неспокій.

Розуміється само собою, що страшна пригода минулої ночі зробила на нього дуже сильне вражіння, тим сильніше, що був собі чоловік наскрізь чесний, у якім служба й військова карність не здужали заглушити чисто людського чуття, а надто склонний до задуми й меланхолії, вразливий більше, ніж се годилося чоловікові, що мусив заробляти на хліб насушний сповнюванням "песьої служби".

Ах, та тюремна служба! Те вічне дозорування людей, як череди, вічне лаження по кишенях та пазухах, вічне ревізування, нишпорення, надслухування та ходження на пальцях! Вічне підглядання тих здичілих, споганених зіпсуттям, пристрастями або духовою хоробою лиць, підслухування розмов, цинічних або роздираючих своєю страшенною простотою! Вічне віддихання важкою, затроєною атмосферою тюрми, затухлих стін, темних коридорів і вонючих, перелюднених казень! Вічне слухання обопільних оскаржень, дрібних та тим нікчемніших доносів, лайок та проклять! Вічний вид повзання перед властю, сцен брутальної самоволі, топтання людської гідності там, де тої гідності не раз лишилась лиш маленька іскорка, яку б одначе лагідним подувом можна ще було роздути на живе, гарне полум’я! Ах, та проклята тюремна служба!

Спориш чув себе глибоко нещасливим майже від першої хвилі свойого вступлення в сю службу, чув себе й сам в’язнем, засудженим без вини на досмертну в’язницю, і з тим самим важким та болючим почуттям отсе вже двадцять літ двигав своє ярмо. Бо й що ж мав робити на тім божім світі? Взятий до війська від ріллі, вислужив при лінії одним тягом дванадцять літ, не маючи ніяких звісток із дому. Коли вернув у своє село, не застав уже родичів при житті і довідався, що батько перед смертю наслідком якоїсь лихої пригоди був змушений продати половину грунту. Другу половину засів молодший брат Споришів; вона обіймала всього-навсього шість моргів немудрої підгірської землі. Що з тим робити? Брат у розмові зі Споришем натякнув про поділ, але Спориш знав добре, що сей натяк був зроблений майже зі слізьми на очах: не уста братові, але судорожно перекривлені обриси лиця, тремтячий голос і слізьми затемнені очі говорили виразно:

— Оба будемо жебраками!

Спориш зрозумів ту мову без слів і, обіймаючи брата, мовив:

— Бідний брате, знаю я, що в тебе на душі! Не потребуєш говорити мені більше. Бачу й сам, як тяжко ти бідуєш і на тих шістьох моргах, а що ж то ще було би на трьох! Але що ж ти собі думаєш про мене? Чи ж мав

би я сумління обдирати тебе й твоїх дітей? І нащо придався б мені твій грунт? За час дванадцятилітньої військової служби відвик я від праці на ріллі, а тепер бачу, що воно й добре так сталося, бо на чім же тут і робити? Знаєш що, лишайся сам на тій батьківщині, і нехай тобі Бог помагає, а я піду, звідки прийшов, буду далі вік свій збувати в цісарській службі.

І, мовлячи се, втиснув брату в жменю всі гроші, які в часі своєї військової служби наскладав був на своє нове господарство, цілих чотириста ринських, а сам спакував свої вбогі манатки, пішов знов до військової коменди і замельдувався, що хоче служити другу капітуляцію, себто других дванадцять літ. А що був у службі пильний і точний, чесний і загально люблений, що мав особливий дар власне до виучування свіжо набраних рекрутів військової муштри без звичайного в тих часах мордування та катування, то принято його радо, авансовано на фірера, а потім навіть на фельдфебля. Так вислужив Спориш других дванадцять літ.

Тим часом його брат, не викараскавшися з нужди, вмер, дрібні діти розійшлися по світі, батьківщину розшарпали чужі люди, — що було чинити старому, вислуженому воякові? До ніякої фахової праці не був здібний, до женячки не мав ані охоти, ані літ уже, ані відповідних засобів, — трафилась йому урядова служба, служба тюремного дозорця, ось він і приняв її, хоч і нерадо — приняв, бо не було в чім вибирати.

Від тої пори минуло двадцять літ. Спориш постарівся, посумнів. Виходячи з тюремних мурів, зі служби, оминав людей, пересиджуючи цілими днями в своїй одинокій кімнатці на другім поверсі або, коли позволяла погода, відбуваючи далекі марші за місто, в поле, в ліси. Тут лише віддихав вільніше, напоював зір і серце красотою природи. А вечором ішов до Нафтули, сідав сам один у темнім закутку і мовчки випивав кухоль пива. Хазяйка, у якої жив і яка варила йому їсти, не докучала йому своїм товариством, от і мав Спориш досить часу віддаватися своїм думкам, а ті думки чим далі, тим більше робилися сумні й понурі. Згадував свою молодість, уже майже забуту, — тепер вона

видавалась йому щасливою, хоча на ділі була зовсім не блискуча. Згадував довгі літа військової служби, важкі труди, мізерні пригоди, переважно не варті спомину, дрібні секатури старшини, дрібні радощі і великі смутки та турботи з дрібних причин. Згадував нарешті довгі літа своєї тюремної служби: ніби неперервна сіра та холодна хмара, перелітали понад ним усі ті літа.

— Стрaчене життя! Песє життя! — зітхав ключник і почував чимраз більше обридження до того життя й до себе самого.

Та сьогодні особливо ті прикрі почуття змоглися до високого ступеня. Кроваве, розторощене до непізнання лице Панталахи ненастанно стояло перед його очима, сверлуючи його нутро якимсь страшенним докором, бунтувало кров у його жилах, відбирало йому спокій, апетит, пообідній сон. Хоча був голоден, то проте, засівши вполудне до стола, не міг їсти нічого, а сам вид м’яса доводив його мало що не до зомління.

Та найтяжчим, найбільше кривавим докором шуміли в його вухах остатні слова Панталахи: "Я думав, що на тобі лише песя ліберія, а тепер бачу, що в тобі також песє серце". В першій хвилі ті слова не дуже зворушили Спориша, радше заболіли його, як несправедливий закид. Та коли Панталаха впав із даху, коли з його розторощеного лиця смерть заглянула в очі Споришеві своїм небрехливим грізним зором, тоді ті слова збудили в його душі зовсім інший, далеко глибший відгомін. А сей відгомін протягом цілого пополудня не втихав, а гудів на тисячі тонів, міцнів, як віщун недалекої бурі.

Бо й справді, за що ж погиб такою страшною смертю Панталаха? За те, що рвався до втеки. Та хіба ж се така велика провина? Закон не вважає її ніяким злочином, але хіба якимсь дрібним переступом, а навіть варварський "домашній порядок", що панує в тюрмі, хоч карає його остро, то проте не карає смертю. І що ж би було сталося, якби Панталаха був утік? Чи потерпів би хто через се яку шкоду? Ні! Бо коли би Панталаха захотів був лишитися в Галичині, то, певно, швидко його знов би зловлено і посаджено в тюрмі. А коли б йому було вдалося

втекти за границю, розпочати життя серед іншої обстанови, то хто знає, чи не був би ще з нього виробився чесний і пожиточний чоловік. А коли й ні, то був би собі згинув без нього, був би пропав безвісті. Чи ж мусив доконче він, Спориш, так або інакше на старі літа вмочити руки в людській крові, взяти на свою душу людське життя?

О, так! Не було ніякісінького сумніву — він і ніхто інший, лише він був винен смерті Панталахи. Адже ж се він у своїй засліпленій глупоті дав йому в руки знаряд, який у руках Панталахи сам немов напрошувався, щоб його ужити на виконання нового плану втеки. Погроза "казенки" прискорила те виконання. І зовсім не полегшало на сумлінні в Спориша, коли якийсь голос шепнув йому, що пречінь же він не знав того, що в тім нещаснім срібнім ринському була схована пилка. Та й не в тім його головна вина, що показався занадто добродушним, але в тім, що безпосередньо потім показався так глупо та безцільно жорстоким. О, бо ж він пригадує собі, що думка про можливу пробу втеки Панталахи мигнула в його голові зараз у першій хвилі, коли крізь сон почув тоненьке гарчання пилки, що перерізувала залізні штаби. Треба було в тій хвилі роздумати сю справу по-людськи, сказати собі самому: "Ну, що ж, пробуй, бо твоє положення справді важке, я не буду тобі ставати на перешкоді". Міг заснути спокійно, твердо і не чути нічого так само, як не чув вояк. Навіть той стук у комині та брязкіт у казні Панталахи міг витолкувати воякові як щось зовсім звичайне й невинне — і Панталаха мав би досить часу для втеки. А коли б рано була викрилася його втека, то ключникові та вартовому воякові, крім дрібних неприємностей, протоколів та упімнень, не було би нічого сталося. А зате Спориш не був би мав на сумлінню смерті чоловіка!

Та й ще якого чоловіка! "Злодій, злодій!" — говорять усі, здвигаючи плечима. Споришеві не лишилася навіть така вимівка. Занадто глибоко зазирнув він у душу того чоловіка, щоб не пересвідчитися, що під грубою корою зопсуття крилися в його душі багаті золоті жили чесних і людяних почувань, сильної волі й енергії. Чим довше роздумував Спориш, тим більшу пошану для Панталахи збуджувало в ньому поперед усього власне оце хоробливе, екзальтоване бажання свободи, той дивний одур,

що попихав сього чоловіка на очевидну загибель, до найрозпучливіших кроків. Адже ж із таких людей при інших обставинах виробляються славні воєводи, генерали та герої, винахідники нових стежок, що ведуть цілі народи до побід і слави!

— А все-таки я сповнив лише свій обов’язок, алярмуючи сторожу та гонячи втікача, — шептав у ньому якийсь голос.

О горе! Сей шепіт не то що не вспокоїв його, але, навпаки, відригнувся в душі як безконечна гіркість. Він почув сором за своє людське єство, що дало себе знизити в ярмо власне такого обов’язку.

— Пес, пес! Так, Панталаха мав рацію! — зітхнув Спориш і, не дожидаючи вечері, пішов до Нафтули. Та й тут він не запопав ніякої пільги. Засівши в своїм звичайнім куточку, він підзорливим оком озирався довкола, чи люди не показують на нього пальцями; прислухувався розмовам, чи не згадують про нього. Панталаха справді й сьогодні був темою всіх розговорів: його втека і смерть були описані в газетах, були великою новиною дня. Наперекір свойому сподіванню, ключник почув голоси, симпатичні для помершого — здавалося, що всі забули про його крадіжі, — в пам’яті лишилися лише його ненастанні шалені пориви до свободи, що нарешті були причиною його смерті, його сміліст та геніальність у винаходженні способів до втеки. З другого боку, ніхто не осуджував сторожі ані ключника — сповнили свій обов’язок. При однім столі зроблено навіть складку для вояка, що разом із Панталахою впав із даху, та лишився живий.

Все те зацікавлювало і потроху навіть успокоювало Спориша. Та коли потім вернув додому, чув, що не засне вночі, і лякався своєї власної постелі: йому здавалося, що в нічній пітьмі знайде обік себе холодного, кровавого Панталаху з розторощеним лицем і з величезними, обдертими з повік очима. Наважився не лягати спати і цілу ніч просидіти в кріслі, а тільки над раном лягти на сон, коли ясне сонце порозгонює криваві мари.

Але і в кріслі, дрімаючи, він не міг знайти супокою. Пручався, кричав; раз його кидало в холодну дрож, то знов обливався потом. Найменший шелест перемінювався в його сонній уяві на остре, свистюче гарчання, і при тім відголосі він за кождим разом зривався, мов опарений.

VIII

Спориш мав нічну службу. Замикаючи на ніч тюремні казні, він зайшов і до Прокопової цюпи, тої самої, відки перед добою втік Панталаха. Прокіп лежав на своїм тапчані, лицем обернений до стіни, і якось сердито загарчав, побачивши Спориша. І коли ключник, стоячи насеред казні, підняв угору лампу, оглядаючи стіни, а потім схилився і заглядав по кутках попід тапчани, як се було його обов’язком, Прокіп неспокійно кидався на своїм місці, то знов кулився, як кіт, що готується до скоку. В очах ідіота меркотіла скажена ненависть. Але Спориш не звернув на се уваги. Що значив для нього німий гнів ідіота супроти тих невідступних думок та гризот, що клубилися в його нутрі та підгризали його супокій?

Позамикавши казні, Спориш відітхнув свобідніше і, попрощавшися з другим ключником, що досі від учора мав дижур, лишився сам у коридорі. З вартівні власне заводжено сюди нічну сторожу, і Спориш пройшовся по коридору, поки капрал на місці дав воякові півголосом відповідну інструкцію.

З тривогою й неспокоєм дожидав Спориш сеї ночі. Якесь темне прочуття говорило йому, що вона не буде спокійна, що тут, на тім місці, де ще перед добою жив і з такою силою волі напинався Панталаха, мусять бути найсильніші й найсвіжіші згадки про нього та сліди його зусилля. Спориш, старий вояк, не вірив у духів та в привиди і не з того боку боявся якихось прикростей. Він боявся власного нутра, власної душі, розстроєної вчорашніми вражіннями та рефлексіями. Боявся сну і постановив собі не спати всю ніч, ходити по коридору, балакати з вартовим вояком і взагалі робити що можна, щоб не допускати собі до голови ніяких зайвих, важких думок.

Та ба, ся постанова не зовсім удалась йому. Вояк, поставлений на варті, був простий селянин, новобранець, отяжілий, мовчазливий і трохи тупий та неговіркий. Утруджений цілоденною муштрою, він уночі хотів спати і тому ледве півгодини додержував компанії Споришеві, терпеливо слухаючи, що сей оповідав йому про свою військову службу, та лише десь-колись втручуючи від себе одно-друге слівце. Нарешті він попросту попросив Спориша, щоб позволив йому передріматися півгодиночки, бо його сон ломить. Бідному ключникові ніщо було й діяти. От він засів на паці, як тої пам’ятної ночі, коли тікав Панталаха, і мовчки вдивлявся в чорне гирло коридора, завидливо зиркаючи часом на вояка, що тут же обік нього, опертий на карабіні, заснув майже в одній хвилині.

Так минуло, може, з десять мінут мертвої, сонної тиші, коли втім нараз Спориш затремтів, підняв голову і напружив слух, широко витріщив очі і навіть відчинив уста. Що се було? Чи злуда уяви, чи... чи...? Спориш не важився доснувати до кінця сеї думки і слухав, заперши в собі дух.

— Грр! грр! грр! — розлягався найвиразніше в світі по цілім коридору тонкий, свистючий скрегіт англійської пилки, що ріже залізо. Кілька мінут сидів Спориш, мов закаменілий, не рушаючися з місця, ловлячи вухом, і устами, й усею своєю істотою ті фатальні згуки. Нічого не думав, нічого не відчував у тій хвилі, ані страху, ані тривоги; можна би навіть сказати, що був спокійний, хоча був се спокій радше колоди, ніж свідомого чоловіка.

Аж по кількох мінутах того мертвого супокою настала реакція. Жива сила прокинулася в Спориші. Напруго кинувся на своїм місці, зірвався на ноги, хотів крикнути, хотів за щось ухопитися руками, бігти кудись, кликати підмоги і почув, що все його тіло обілляне холодним потом. Але й се розворушення тривало лише недовгу хвилю. Отямився, не скрикнув, але, зирнувши на вояка, що спав преспокійно, вспокоївся й сам потроху і почав збирати розпорошені думки.

Що се могло бути? Прислухався ще раз, уважно, пильно — таки так, нема ніякого сумніву! І сим разом се не що інше, як те, що було

позавчора. Хтось англійською пилкою ріже залізну штабу! Хто се може бути? Очевидно, що знов якийсь арештант, якому заманулося попробувати податися слідом Панталахи. Чи подуріли ті люди? Спориш запитав сам себе, що йому робити в отсьому випадку? Чи розбудити вояка? Але що поможе йому вояк? Ліпше піти й переконатися, де се, в котрій казні хтось працює так завзято? Хвилево навіть у ключниковій голові мигнула думка дати спокій і лишити втікачеві-арештантові волю, нехай собі тікає, куди знає! Але службова привичка таки взяла верх. Ступаючи на пальцях, він пішов здовж коридору, вухом слідячи та міркуючи, відки се міг видобуватися той підозрений скрегіт? Ідучи, він навіть усміхався. Видно, що не Панталаха працює, але якийсь партачина! Невправне вухо, невправна рука! Панталаха вмів ловити вухом кожний найдрібніший шелест на коридорі і зараз переставав — видно, що, роблячи своє діло, вповні панував над усіми силами свойого ума, не почував ані тривоги, ані зворушення, ані неспокою. А сей увесь затопився в своїм занятті і вже ні на що більше не зважає, нічого не чує. Цікава річ, чи почує бодай, як буду відмикати колодку! О, се вже певне, з такою обережністю він далеко не забіжить!

Так міркуючи, ключник звільна посувався коридором. Але чим далі йшов, тим більше щезав його хвилевий супокій, тим сильніше морщилося його чоло і затискались уста. Що ж се? Скрегіт, бачилось, уходив перед ним чимраз далі в глиб коридору. Ключник розміркував собі був зараз із першого разу, в яких казнях сидять такі пташки, по яких можна би надіятися проби втеки, але тепер переконувався, що його міркування було хибне і ві всіх тих підозрених казнях було тихо, мов маком засіяв. А гарчання чути було раз у раз, виразне, прискорене, монотонне, мов металічне цвіркотання свердщка в шпарці під припічком.

Помаленьку, мов привид, наближався Спориш до казні, з якої позавчора перший раз почув був таке саме зловіще цвіркотання. Зближався, невважаючи на якийсь внутрішній опір; потер рукою чоло, немовби хотів відігнати якусь налазливу і безглузду думку. Але ж се не може бути! Але ж се нісенітниця, щоб і тепер той дзоркіт міг походити з тої самої казні! Адже ж у ній нема нікого, крім Прокопа, а сей ідіот ані

пилки не має, ані поводитися з нею не вміє, ані не має охоти, ні потреби пилувати штаби! А проте голос виразнісінько показує власне на сю казню. Спориш наблизився до самих дверей, приложив вухо до стіни — так, не було сумніву, з отсеї казні видобувалося зловіще гарчання, розходилося виразно, ніби хто острими остями шпигав Спориша в груди. У ключника волосся з'їжилося на голові, дух захопило в грудях.

— Боже! Се Панталаха! — без волі й відома простогнав він півголосом — і в тій хвилині таємничий скрегіт затих.

Не тямлячи сам, що й пощо чинить, Спориш з гуркотом і стуком влетів до казні. Казня була пуста, все в ній було в порядку, лише безмисні, вибалушені очі Прокопові поглядали на ключника з кута, з тапчана.

— А ти що тут робиш? — крикнув на нього Спориш, не того, щоб чогось дізнатись, але попросту того, щоб почути людський голос.

— Я... я... сплю, — мовив, загикуючися, Прокіп.

— А ти не чув нічого?

— Нічого, нічого.

Спориш стояв блідий, як труп. Світло ліхтарні, яку держав у руці, падало скісно на його лице та надавало йому страшенний, мертвецький вираз. Не знаючи, що почати далі, Спориш кинувсь уважно оглядати штаби на печі, крати та окови при вікнах і дверях — ніде ані сліду пилування. А пречінь же те гарчання тривало так довго, було таке виразне, що оманою не могло бути ніяким світом. З тяжким серцем, згорблений і похилений, ніби під якоюсь великою тяготою, вийшов ключник із казні, замкнув її і повільним кроком віддалився, щохвиля стаючи й надслухуючи. Та гарчання вже не було чути. Вся решта ночі проминула спокійно.

Спокійно! Те, що сеї ночі діялося в душі Спориша, було подібне скорше до бурі, що валить усякі запори і вириває дерева з корінням, ніж до спокою. В пам’яті старого вояка, під впливом внутрішньої гриж? та невиясненої події, віджили всі вірування та Бог зна коли чувані оповідання про духів та привидів, якими кормила його молодість, пережита під сільською стріхою, яких і потім у війську наслухався немало. Те, що до недавна відскакувало від його здорового розуму, здорової вдачі та чистого сумління, мов від сталевого щита, тепер штурмом здобувало становище і не знаходило відпору. Спориш не смів уже сумніватися, що чув надземний голос, що се Панталашина рука виконувала те гарчання, що се дух Панталахи покутує на місці своєї передчасної смерті і мститься на свойому вбійці. Стоячи на кінці коридори, Спориш уперше зі смертельною тривогою зирнув у його бездонно глибоке, темне гирло, немов лякаючись, що на тлі тої темноти в найближчій хвилиночці побачить якийсь страховинний привид, що всю кров у його жилах відразу зітне на щирий лід. За кожним шелестом дрож його пробирала, а все-таки сто разів страшнішою від усякого шелесту була для нього та мертва, глуха тиша, що залягала в’язницю. Навіть вояк, сплячи біля нього на паці, не хропів, але віддихав так тихо й нечутно, що переляканий Спориш наблизив вухо аж до його лиця, бо в одній хвилі йому в душі мигнула думка, ану ж той вояк, почувши те зловіще гарчання, тут-таки вмер із переполоху! Та коли по кількох годинах вояк пробудився і Спориш запитав його, чи він не чув чого, вояк преспокійно відповів:

— Ні, Богу дякувати, не чув нічого.

— Бійся Бога, Споришу, чоловіче, а ти як виглядаєш? — крикнув другого дня рано один дозорець, приходячи до служби.

— Що? Я! А як же маю виглядати? — мовив Спориш зміненим, розбитим голосом.

— Як з хреста знятий! — мовив дозорець і аж руки заламав. — Згорбився, лице твоє пожовкло, очі запали глибоко в голову. Що тобі сталося?

— Але ж нічого, нічого! — мовив Спориш, махаючи рукою. — Так тобі здається. Мені нічого не хибує.

Дозорець здвигнув плечима і покивав головою.

— Але ж ти хорий, ледво на ногах держишся! Трусишся, як у лихорадці, в тебе гарячка! — говорив дозорець, старий військовий товариш Спориша.

— Ну, Бог з тобою! Що тобі сниться! Пек-запек! — відмовлявся Спориш, силкуючись усміхатися. — Ще направду ввіпреш у мене, що я хорий. Ні, кажу тобі, що я здоров. То... так лише, я не спав уночі. Просплюся по обіді, і буде мені зовсім добре.

І поспішною ходою він віддалився, немов стараючись уйти від допитливих очей старого товариша. Розуміється, що про свою нічну пригоду він нікому не згадував ані словом. Боявся, щоб його не висміяли. Зрештою чекав, що скаже другий ключник, який по ньому держатиме слідуючої ночі дижур у тім коридорі.

IX

— Слухай-но, братику, — питав якось несміло і з якимось заклопотанням Спориш слідуючого дня другого ключника, що власне закінчив свій 24-годинний дижур у тім коридорі і передавав йому ключі, — слухай-но... чи ти сеї ночі... теє-то... буває... не чув нічого?

— Де?

— Ну, тут, у казнях?

— У казнях? А хіба що я мав чути в казнях?

— Ну, не знаю... Але власне про те я й питаю тебе, чи не чув... що-будь?

— Не чув нічогісінько. Або що? Ти, може, чув щось?

— Я? Але ж нічого!

І Спориш сквапно віддалився, уникаючи дальших запитань. Але видно було по нім, що якась тривога присіла його і не давала йому спокою. Хитався на ногах, ходив як сам не свій, обминав людей, а коли не міг обминути їх, то або мовчав, або відзивався уриваними зворотами, збував запити півслівцями або ні з сього ні з того починав говорити щось не до речі, немовби його дух був занятий чимось зовсім постороннім і далеким.

Се було таки правдою. В душі у Спориша панував один образ — могутній, що пожирав усі інші, — Панталаха. Ославлений злодій не вмер, він жив у душі в Спориша і там вів далі своє ремесло — помалу, але ненастанно цигукав та перепилював одну за одною ті живі нитки, що в’язали Спориша з життям.

Немов хробак, підгризав він корінці його духової істоти. Тепер, коли його годі було замкнути в казні, запроторити до казенки або засадити до праці в "лабаторні", коли він зробився незримим та невловимим, його сила побільшала безмірно, і всякий опір супроти неї був даремний.

Та проте слова другого ключника мигнули Споришеві, мов слабий промінчик надії. Ага, сей уночі не чув нічого! Може, й я не почую! Може, те вчорашнє було таки оманою, походило з гарячки, з безсонниці! Але в душі щось шептало йому, що ся надія зрадлива, що страшний гість знов уночі навідається до нього, знов дасть йому почутися. Коли Панталаха лиш його взяв собі на зуб, то що має давати почути себе комусь іншому?

В часі вечірнього обходу по казнях Спориш якось несподівано кинув оком на Прокопа і аж затрусився зо страху.

Лице ідіота було страшенне, мало такий дикий, напівкровожадний, а напівпереляканий вираз, що ключникові аж мороз пробіг по тілі. Пригадав собі людове вірування, що діти й звірі бачать не раз духів тоді, коли дорослі люди не бачать нічого. Чи ж мав би й Прокіп?.. Алі ні, ні, то не може бути! Та проте ключник не мав смілості ані словечка промовити до Прокопа, лише вилетів із казні, мов облитий окропом, і ледве міг тремтючими руками позамикати колодки та ретязі.

Скінчивши обхід по казнях, ходив якийсь час по коридору, силкуючися до руху, дожидаючи, що буде далі. Не було нічого. Та ледве зупинився на кінці коридори, супротилежнім від того, в якому стояв вояк, коли нараз почувся новий зловіщий гаркіт:

— Гррр, гррр, гррр!

Прошиблений неописаною тривогою, ключник видав із грудей глухий окрик і пустився щодуху бігти в супротилежний кінець коридори, до вояка, що щось там нишпорив у своїй торністрі. По його окрику гарчання зараз утихло.

— Чу... чули? — питав майже без духу Спориш вояка.

— Що таке? — відізвався байдужно вояк, обертаючись до нього лицем.

— Як-то що таке? Хіба ж ви не чули?

— Що я мав чути? Не чув нічого.

— А... а... те... знаєте, таке... гарчання?

— Гарчання?

Вояк витріщеними очима видивився на Спориша, як на чоловіка, у якого не всі дома.

— Але ж тільки що... перед хвилею... от так: гррр, гррр, гррр! — ледве дух переводячи, толкував Спориш.

— Добре, добре, буду вважати! — мовив вояк, щоб як-будь закінчити розмову, очевидно дійшовши до висновку, що ключник десь трохи надміру закропився.

Сеї ночі, одначе, гарчання вже не повторилося, і вояк, що не спав усю ніч, не міг дочутися нічогісінько. От і не диво, що в душі проклинав Спориша на чім світ стоїть, а рано в рапорті досолив йому, твердячи, що був п’яний, що безпідставно алярмував сторожу і балакав щось таке, чого годі було й зрозуміти. Бідний Спориш, покликаний до тюремного директора, щоб витолкувався, та не хотячи признатися до своєї тривоги перед духом Панталахи, звинявся тим, щоб був невиспаний, що в нього гарячка, в якій йому часом причувається всяка всячина, і просив, щоб на пару день увільнено його від служби, поки не поздоровшає. Тюремний лікар справді потвердив ненормальний стан Спориша, велів йому держати дієту і часто заживати хініну, а директор дав йому відпустку на три дні, бо, по думці лікаря, слабість зовсім не була грізна і в короткім часі повинна була минутися.

З зацібленими зубами і з темною злобою в душі вийшов ключник із тюремного будинку і, зім’явши в долоні лікарів рецепт, кинув його до рову.

— Дурень! — пробуркотів він. — Мацає пульс, прислухається до грудей і плечей і думає, що пізнав хоробу. А що діється в душі чоловіка, про се ані не питає!

По трьох днях Спориш вернув до служби — на вид успокоєний, але на самім ділі лиш ослаблений та вичерпаний ненастанною тривогою, ненастанним неспокоєм, невідступними привидами. Освоївся з ними, чув, що вже ніщо не вирве його з рук Панталахи, і піддався своїй долі. Знав напевне, що найближчої ночі знов почує з тюремної келії той проразливий скрегіт, а проте щось тягло його до тої келії, бажав якнайшвидше почути те, що недавно проймало його такою тривогою; був, як той стратенець, що зі смертельною тривогою та при тім і з нетерплячкою дожидає відчитання засуду.

І не помилився в своїх прочуваннях. Найближчої ночі Панталаха знов дав себе чути своїм звичайним способом, хоча за весь час Споришевої неприсутності ніхто нічого не чув у коридорі. В тім часі перестали вже ставити військову варту в коридорі, то й ключник був сам серед голих стін. Хвилю слухав страшного гарчання, мов окаменілий, але нараз смертельний переляк обхопив його, він кинувся до виходу і впав до військової стражниці з безпам’ятним криком:

— Панталаха! Панталаха!

В одній хвилі всі вояки посхапувались і обскочили ключника, що хитався на ногах і був блідий, мов труп.

— Що сталося? Що там таке? — допитували його гуртом, але Спориш не міг вимовити ані слова. Блудними очима водив довкола, заломлював руки і порушував устами, але голосу з них не міг видобути ніякого.

Військова сторожа рушила на коридор — у казнях панувала цілковита тиша. Ключник, якого два вояки вели попід руки, киванням голови показував на казню, з якої втік Панталаха; його дрож при наближенні до неї свідчила, що власне та казня була причиною його переляку. Взяли від нього ключі, відчинили казню, капрал і ще три вояки ввійшли досередини, перешукали все, зревізували до голого тіла переляканого Прокопа, але нічогісінько підозреного знайти не здужали.

Полишено на коридорі військовий пост, а ключника заведено до стражниці і положено на голих дошках тапчана. Лежав німий, з очима встовп і раз у раз порушував устами, неначе з кимось незримим провадив якусь нечутну для людського вуха розмову. Над раном заснув, але сон його був неспокійний, гарячковий. Щохвиля Спориш кидався, скреготав зубами, бив руками по дошках. Недавню блідість замінили гарячкові рум’янці, голова і все тіло його були мов у огні.

Дали знати директорові про ключникову хоробу. Директор прибіг до стражниці, приступив до безтямного ключника і доторкнувсь його рукою, немов хотів його збудити. Та в тій хвилі Спориш кинувся щосили на тапчані і з виразом найбільшої тривоги, завертаючи кров’ю набіглими очима, знов закричав:

— Панталаха! Панталаха!

І знов утих. Більше не можна було з нього видобути нічого. Покликаний із тюремного шпиталю лікар сконстатував запалення мозку і велів зараз перенести Споришa до шпиталю, висловлюючи при тім сумнів, чи вдасться йому пацієнта в такім поважнім віці привернути до здоровля.

В шпиталі Спориш, під впливом зимних компресів, на пару хвиль прийшов до пам’яті і уриваними словами розповів директорові про гарчання, яке чув у казні. Се була остатня його ясна хвиля. Швидко знов узяла перевагу гарячка та нетяма, і коло півночі Спориш закінчив життя в шпиталі.

X

Директор з ніг валився від утоми. В супроводі ключника і ще двох дозорців цілого півдня робив ревізії по всіх казнях того коридора, в якому ключником був Спориш. Забрано багато ножів, шил, цвяхів, шахів, роблених із хліба, карт, роблених із бібули, оловців і тим подібних заборонених речей, але нічогісінько такого, що могло б оправдати

підозріння, що хтось із в’язнів міг пилувати штаби або крати. Переслухано всіх в’язнів, чи не чули підозреного гарчання, але тут директор сам наперед був певний, що всі ті переслухи зовсім даремні і що жоден в’язень не скаже правди, хоч би й мере чув щось таке, бо інакше товариші признають його "капусем" (донощиком) і будуть збиткувати його та докучати йому на кожнім кроці. І справді, всі в’язні клялися й присягалися, що ніякого гарчання ніхто з них не чував ніколи.

Чи ж мала би се бути омана, виплив роздражненої уяви самого Спориша? Але з оповідання небіжчика директор зрозумів, що, коли Спориш уперве почув те гарчання, був іще здоров і зовсім не надіявся нічого подібного. Можливе було припущення, що Спориш помилився в казні; можна було догадуватися, що, почувши про те, що сталося, винуватий в’язень міг подати небезпечний знаряд до іншої казні, і для того директор наказав зробити ревізію у всіх казнях і у всіх арештантів за покотом. Ревізія не виявила нічого, а поперед усього важне було те, що найстаранніші оглядини всіх крат і штаб не виявили ніде ані найменшого сліду пилування.

— Там до старего дяса! — воркотів раз по разу директор, спльовуючи з нетерплячки. Та був се старий недовірок: в духи не вірив, а заким успокоїтись на думці, що все те "причулося" Споришеві, хотів випробувати все, що могло довести до виявлення правди. Ось він і наважився ще раз якнайстаранніше перешукати Прокопову казню. Та й сим разом перешукування не довело ні до чого. Директор кляв по-чеськи і тупав ногою, нарешті впав на якусь думку і велів дозорцям вийти з казні. Він лишився сам на сам із Прокопом.

— Слюхай, Прокопа, — мовив до нього директор, — ти вночі спаль?

— Спав.

— А слишаль цо?

— Не чув нічого.

— Неправда! Я вім, що ти чуль.

Прокіп видивився на директора вибалушеними очима, нарешті, всміхаючися дурнувато, запитав:

— А ви відки знаєте, що я щось чув?

— Відки знаю? — підхопив директор. — Я ті то повім потома, а тепер ти мі повіж, цо ти чуль?

— Я... я... не чув нічого.

— До сто дясов! — крикнув директор, тупнувши ногою. — Слюхай, Прокопа, цо я ті повім. Прієхаль ту твій батько і питальсе за тебоу, муві: "А где мій Прокопа, хочу го взат додома. Дост ту юж у панів пановаль".

Директор знав, чим налякати Прокопа. За кожним разом, коли батько приїжджав відвідувати його, Прокіп виявляв такий перестрах, що не було гіршої погрози для нього понад ту, що його з тюрми відішлють додому. І тепер Прокіп поблід і почав дилькотіти на ногах.

— Н... ні... ні! — булькотів він. — Я не хочу додому!

— А повіш, цо ти чуль?

— Повім, повім.

— Ну, говори.

— А... а... не будете бити?

— Бити? А то за що? — зачудувався директор. — За то, цо ти чуль?

— Бо я то сам зробив.

— Цо ти зробив?

— А те... таке гарне, що так мовило: гррр, гррр, гррр.

Директор аж на місці підскочив.

— Ти то зробіль? А ти як то зробіль?

— Як? А ось як!

І Прокіп видобув із свойого густого, розчіхраного волосся шматок із шпульки гусячого пера, застромив один кінчик за штабу при дверях, а другий кінчик пару разів порушив пальцем. І справді, перо, диркаючи та вдаряючи о дубові, бляхою заковані двері, видавало гарчання, подібне до скреготу пилки при різанні заліза. Директор аж у долоні плеснув.

— І поцо ж ти то зробіль? — питав Прокопа.

— Пощо? — видивився на нього Прокіп. — Ніпощо, так собі.

— А чому ж ніхто інший не чуль се, крім Спориша?

— Спориша? А то що за Спориш?

— Не віш? Тен пан ключнік, цо вчора вмер?

— Ключник умер? Спориш умер? — крикнув радісно Прокіп. — Ага, то той, що мені відібрав те моє, таке гарне, що мені дав Панталаха.

І, невважаючи на присутність директора, ідіот почав скакати по казні і плескати в долоні, приговорюючи:

— А так! А так! Так йому треба! Нехай би був не відбирав мені того, що моє! А я зате йому заграв, так, як грав нанашко Панталаха тої ночі, як мав утікати. А я ніби спав, але чув усе добре. А ключник ускочив до мене вночі до казні, шукав чогось, та не знайшов нічого. А потім уже до казні не вскакував, лише стояв під дверима, і слухав, і кричав. А я йому грав так гарно! Га, га, га! А він узяв та й умер. Так йому треба!

— Бестія собача! — буркнув директор, бачачи ту звірячу радість дурнуватого і зрозумівши весь зв’язок його слів. — Ну, цо з нім уделяш? Чи біть го, чи повісіть го? Кеди он гльоупи, як бут! Нех те гром біє!

І, сплюнувши, вийшов із казні.

---

* Казенкою в львівських тюрмах називають окрему камеру, куди саджають за кару злочинців, що провинуватяться против домашньої дисципліни в тюрмі.

* Картуш — у скульптурному мистецтві — прикраса, оздоба гербового щита, круга тощо; тут вживається іронічно.

* Варта, увага! (нім.). — Ред.

* Вперед, руш! (нім.). — Ред.

* Так називається львівська тюрма при Казимирівській вул., колишній монастир монахинь ордена св. Бригіди.